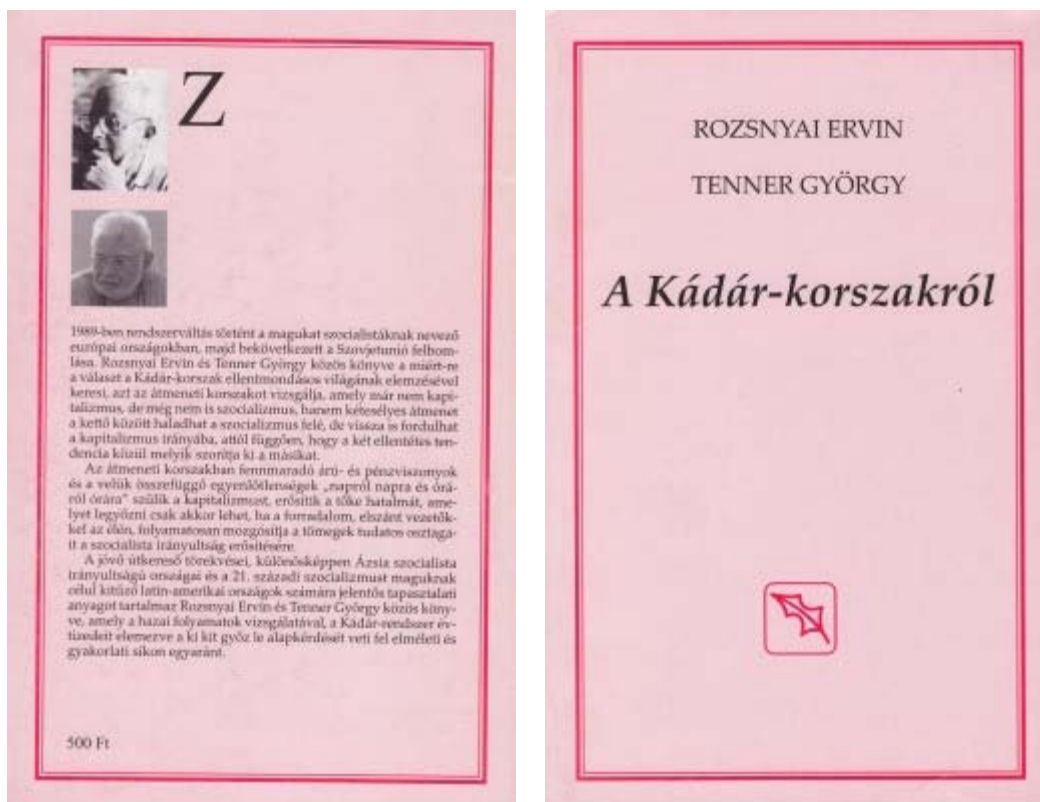

**ROZSNYAI ERVIN
TENNER GYÖRGY**

A Kádár-korszakról

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
Simor András**

© Rozsnyai Ervin, Tenner György 2010

1989-ben rendszerváltás történt a magukat szocialistáknak nevező európai országokban, majd bekövetkezett a Szovjetunió felbomlása. Rozsnyai Ervin és Tenner György közös könyve a miért-re a választ a Kádár-korszak ellentmondásos világának elemzésével keresi, azt az átmeneti korszakot vizsgálja, amely már nem kapitalizmus, de még nem is

szocializmus, hanem kétesélyes átmenet a kettő között haladhat a szocializmus felé, de vissza is fordulhat a kapitalizmus irányába, attól függően, hogy a két ellentétes tendencia közül melyik szorítja ki a másikat.

Az átmeneti korszakban fennmaradó árú- és pénzviszonyok és a velük összefüggő egyenlőtlenségek „napról napra és óráról órára” szülik a kapitalizmust, erősítik a tőke hatalmát, amelyet legyőzni csak akkor lehet, ha a forradalom, elszánt vezetőkkel az élén, folyamatosan mozgósítja a tömegek tudatos osztagait a szocialista irányultság erősítésére.

A jövő útkereső törekvései, különösképpen Ázsia szocialista irányultságú országai és a 21. századi szocializmust maguknak célul kitűző latin-amerikai országok számára jelentős tapasztalati anyagot tartalmaz Rozsnyai Ervin és Tenner György közös könyve, amely a hazai folyamatok vizsgálatával, a Kádár-rendszer évtizedeit elemelve a ki kit győz le alapkérdését veti fel elméleti és gyakorlati síkon egyaránt.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Rozsnyai Ervin

Az átmeneti korszak ellentmondásai és a Kádár-rendszer

A marxistáknak évtizedeken keresztül meggyőződésük volt – és többnyire ma is az hogy a termelőeszközök állami és szövetkezeti tulajdonba vételével megszűnik a burzsoá osztály és kizsákmányolás, a munkaerő nem áru többé, a szocializmus pedig megvalósult (mint a Szovjetunióban), vagy megvalósulóban van (mint a népi demokrácia országaiban). Ez a felfogás jogos büszkeséggel hivatkozott a szocialista építés világtörténelmileg példátlan eredményeire, de nem vetett számot azzal, hogy a forradalmi rendszer vívmányait és pusztta létét nemcsak a tőkés környezet és a hazai burzsoá maradványok fenyegetik, hanem – náluk is veszélyesebben – *a frissen keletkező burzsoá elemek, amelyeket a rend-*

szer ellentmondásos gazdasági szerkezete maga termel ki és táplál folyamatosan.

Miről is van szó?

Az állammá szerveződő szocialista forradalom súlyos terhet örököl a kapitalizmustól és az osztálytársadalmak évezredeitől: a fizikai és a szellemi munka kettészakadását, amelynek kereteiben a munkamegosztás hierarchikusan tagolódó, kiváltságos és alávetett csoportokra tördeli a társadalmat. A lépcsősor felső szintjein a gazdaság arculatát meghatározó termelőeszközök tulajdonosai helyezkednek el, az alsókon a tulajdon nélküliek; a „felsők” kezében vannak a parancsnoki posztok, az „alsók” dolga a végrehajtás és engedelmeskedés; a „felsők” osztályrésze az élősdiség és élvezet, az „alsóké” a gyötrelmes munka, amellyel eltartják a rajtuk élősködőket. A tömegek számára a munka többnyire kényszerű tevékenység, ritka, hogy örömet leljék benne (eredetét a vallásos mondavilág a bűnbeeséshez kapcsolja). Ez a tudati-hangulati beidegződést kapja örököül a szocialista forradalom az osztálytársadalmak munkamegosztásos szerkezetétől.

És ez még nem minden. A magántulajdon egymásra uszítja az embereket, és a harc a kapitalizmussal tetőződik, ahol a piaci verseny agresszivitása, az „ember embernek farkasa” állapot mérge az egész társadalmat átjárja. Szó szerint az egészet: a munkapiac hullámlásaitól függően, megfertőzi még a szolidaritásra leghajlamosabb és arra leginkább ráutalt osztályt, a proletariátust is. A konkurencia és a hagyományos munkamegosztás többnyire előtérbe állítja a rövidtávú, egyéni vagy csoportos magánérdeket a közösségi-távlati érdekekkel szemben; bár az utóbbi valamilyen formában és mértékben mindig jelen van (az emberek társadalmi életmódja szükségszerűen létrehozza), a magánérdek erőszakos önérvényesítő törekvéseit a szocialista forradalom nem képes egy csapásra felszámolni. Ragadozókból, még ha civilizáltak is, nem faraghat varázsütésre közösségi embereket – vagy egyszerűbben szólva, embereket.

Fejlődése első szakaszában a szocialista forradalom köztulajdonná alakítja át a termelés és a forgalom alapvető eszközeinek magántulajdonát. Történelmi változás ez, amelynek révén a munkások által előállított többletérték nem a tőke magánprofitja többé, hanem azonnal felhasználható mind a közösségi felhalmozás céljaira, mind a legsürgetőbb tömegszükségletek kielégítésére. A forradalom emancipációs programja lerakja az önkéntes társadalmi kooperáció alapjait: megjelennek az együttműködés új formái, amelyekben az egyes munkás kényszer nélkül kapcsolódik a társadalmi összmunakába, és közösségi lény módjára legalább olyan gondosan kezeli a rábízott köztulajdont, mint saját személyes tulajdonát.

Ez azonban egyelőre csak ritka kivétel: a nagy többség számára a munka továbbra sem a hajlamok és képességek által meghatározott belső szükséglet, nem is a lelkiismeret hangja, amely számon kéri az egyéntől társadalmi kötelességeinek teljesítését, hanem rideg külső kényszer, a létfenntartás sajátos formában érvényesülő parancsa. Mi ez a „sajátos forma”? A paraszt, ha maga dolgozik személyi tulajdonú termelőeszközeivel, kész önként robotolni látástól-vakulásig, mert amit megtermel, azzal ő rendelkezik (feltéve persze, hogy munkája eredményét el nem viszik az adók és a hitelezők). Nem önként, de hasonló erő kifejtéssel dolgozik a munkás is a tőke uralma alatt (ha van munkája, vagyis elég szerencsés ahhoz, hogy a tulajdonosok kizsigereljék). Bonyolultabb a dolog a szocialista irányú állami szektor munkásával. Ebben a szektorban maga a munkás (mint az „össznép” eleme) a termelőeszközök alkotmányos tulajdonosa – de nem az egyes egyén, hanem a kollektív munkás, a munkások *osztálya*, amelynek képviselőjében az állam gyakorolja a tulajdonjogot. Erre a képviselőre *az egyén és a társadalom kettéválasztottsága és konfliktusos viszonya* miatt van szükség. Bár a forradalmi állam minden lehető

megtesz az örökölt egyenlőtlenségek tompítására (munkásokat emel felelős tisztségekbe, erejéhez mérten – sőt, erején felül – hozzáfog a termelőerők megsokszorozásához, gondoskodik a munkás- és parasztfiatalok felsőfokú képzéséről, kulturális tömegforradalmat bontakoztat ki stb.), a munkák egyenlőtlensége és a gyengéket alárendelt helyzetbe szorító konkurencia továbbra sem tűnik el; ami azzal a következménnyel jár, hogy a munkások többsége továbbra is *önérdekű magánszemélyként áll szemben a társadalommal, mint közömbös vagy éppen ellenséges közeggel, az általános társadalmi érdekek pedig külön intézménnyé, állammá önállósulnak*. A magánszemélyek foglalatossága saját kisvilágukra összpontosul, a társadalmi élet szervezése és szabályozása döntően az államra hárul.

Valamilyen központi szervnek persze mindenképpen lennie kell, hogy tervszerűen egybehangolja az emberek összetevékenységet, örökre kiküszöbölve a kapitalizmus válságait, háborúit, szörnyű katasztrófáit. Elvileg azonban nem kell ennek a szervnek feltétlenül államként működnie: éppúgy lehetne a *társadalmi önigazgatás* valamilyen formája, amely idővel bizonyára fel fogja váltani az államot. Ám ennek kemény feltételei vannak. Amíg a munkás idejének és erejének javát felemésztí a közvetlen termelés, amíg a magas fokú automatizálás, a tudományos-technikai és kulturális forradalmak sora nem kovácsolja az egész társadalmat *értelmiségi szintű szerves közösséggé, addig elkerülhetetlen, hogy az általános-közösségi érdekek állammá önállósulva, elkülönült intézményként korlátozzák az egyes munkás mint magánszemély különérdekeit; a termelés és elosztás irányító kulcspozícióit pedig állami megbízottak töltsék be, akik szervezik és felügyelik a munkát, közvetítve az alkotmányos tulajdonoshoz (a munkásosztályhoz) saját államának kötelező akaratát (ideális esetben a proletariátus általános-távlati érdekeinek megfelelő felismert szükségyszerűséget)*.

Tegyük fel – ami egyébként a kapitalizmusból éppen csak kiemelkedő társadalmak esetében naiv utópia volna –, hogy ez az irányító apparátus a legjobb, leghozzáértőbb, önzetlen és odaadó közösségi lényekből tevődik össze: akkor sem kerülhetné el, hogy beosztottjaival időről időre sűrűlődséi támadjanak. Az apparátus által képviselt államnak az a rendeltetése, hogy emancipációs programjához híven, folyamatosan gondoskodjon a tömegek növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítéséről; *ennek a programnak a végrehajtása legitimálja – gazdasági és politikai, erkölcsi és jogi szempontból – mind az államot, mind megbízottainak tevékenységét*. A szükségletek rendszeresen növekvő kielégítése azonban nem megy a termelőerők megsokszorozása nélkül – ami viszont megköveteli, hogy *a felhalmozás meghaladja a fogyasztást, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél kedvezőtlenebb a forradalmi állam gazdasági és nemzetközi helyzete*. Megbízottam keresztül az állam több és jobb munkát sürget; a munkás viszont, ha magánszemélyként a saját kisvilágára összpontosít, igyekszik minél kevesebbet dobni a közös fazékba, és minél többet kimerni onnan. Jobbára csak azt nézi, ami a borítékban van; észre sem veszi, hacsak nincs közvetlen haszna belőle, hogy épült egy új gépgyár, öntözőcsatorna, kórház, valahol bevezették a villanyt vagy a folyóvizet – nem rá tartozik. A jelen számít, nem a megfoghatatlan jövő; ő maga és közvetlen környezete, nem a ködökben lebegő közösségi érdek; a pillanatnyi látszat többet nyom a latban, mint a mögötte meghúzódó lényeg, amely csak a messzi holnapok távlatából rajzolódik ki. Ez a kapitalizmustól örökölt, de a munkamegosztás által a magántulajdon felszámolása után is folyamatosan újratermelt magatartás elválasztja a munkást mind a személytelen államtól, mind az azt megszemélyesítő apparátusoktól, és úgy állítja szembe saját államával, mint tulajdonossal a tulajdon nélkülit.

A munkás rendelkezik a munkaerejével, de a termelőeszközökkel *közvetlenül*, mint

egyén, nem; az állam rendelkezik a termelőeszközökkel, de a munkás személyével és munkaerejével nem. Ahhoz, hogy egyáltalán legyen termelés (hogy a munkás éhen ne vesszen, a termelőeszközöket pedig szét ne rágja a rozsda), az összetartozókat egyesíteni kell. Mivel a kölcsönös elidegenültség viszonyai közt a munkás nem hajlandó munkaerejét pusztán lelkesedésből az állam (a társadalom) rendelkezésére bocsátani, az állam bérbe veszi tőle – vagyis meghatározott időre *megvásárolja*, és használatáért bért fizet. A munkaerő *használati értékével*, a *munkával*, a megállapodás szerinti időn át most már az állami tulajdonú termelőegység, a *vállalat* rendelkezik; a munka terméke pedig, a személyi fogyasztási javakat is beleértve, az államé lesz, mint a vállalat tulajdonosáé, és ha a munkásnak szüksége van rá, *meg kell vásárolnia a piacon*.

Fel kell tennünk ezek után a kérdést: valóban mentesül-e a munkaerő a történelemnek ebben a szakaszában az árujegyektől?

A hagyományos marxista felfogás azt vallja: ahol proletárhatalom van, ott a munkás nem adhatja el munkaerejét a köztulajdonba vett termelőeszközök tulajdonosának, mert az ő maga. De a tárgyyszerű válasz valójában éppoly *ellentmondásos*, mint a viszony, amelyre vonatkozik. *Nem*, valóban nem áru a munkaerő, hiszen a termelőeszközök jog szerinti tulajdonosa maga a munkás, ha nem is közvetlenül, hanem az állam közvetítésével: *annyiban* tulajdonos, *amennyiben* övé az összmunkás képviselőre hivatott állam. Másfelől: *igen*, áru a munkaerő, adják-veszik a munkapiacon, árára többé vagy kevésbé hatnak a munkapiac törvényei. Használatáért az állami tulajdonost képviselő termelőegység (a vállalat) többnyire pénzt fizet – *általános árut*, amely fogyasztási javakban és szolgáltatásokban megtestesült konkrét árukra cserélhető. Ebben az összefüggésben *a munkabér azt fejezi ki, hogy a fennálló munkamegosztás miatt a munkás csak állami közvetítés útján egyesülhet a saját tulajdonát alkotó termelőeszközökkel; a fogyasztási javak és szolgáltatások áruformája pedig mintegy leképezi a munkaerő árujegyeit, tükrözi, hogy a munkák technikai és társadalmi egyenlőtlensége elválasztja az egyes munkást saját társadalmától, s hogy ezt az elidegenültséget pusztán jogi formulák nem törölhetik el*.

Az a tény, hogy az áru- és pénzviszonyok a magántulajdon megszűnte után is fennmaradnak, felvet néhány elméleti kérdést az árutermelésről általában, illetve a tulajdonviszonyok alakulásáról a szocialista irányú társadalmakban.

Az árutermelés eredendően annyit jelent, hogy a társadalom különböző, technikailag egymásra utalt tevékenységei csak piaci közvetítéssel, termékeiknek, mint egyenlő mennyiségű elvont munkák megtestesítőinek a cseréjén keresztül egyesülhetnek, mert közvetlen egyesülésük elé akadályt állít a termelő egységek magántulajdona. Egy gyár két műhelye között közvetlen technikai-termelési kapcsolat van, nincs szükség rá, hogy az egyik megvásárolja a másiknak a termékét; de ha két termelő egység különböző tulajdonosok kezében van, akkor a piacnak kell kapcsolatot létesíteni közöttük. A tulajdonosok különbözősége fennmaradhat akkor is, ha a magántulajdont megszünteti a szocialista irányú fejlődés: a termelőegységek egy része az államé, másik része szövetkezetekbe tömörült csoportoké. Ezzel a különbséggel (az állami és a csoporttulajdon kettősségével) magyarázza a hagyományos marxista elmélet, hogy a termékek – illetve a tevékenységek – piaci közvetítése akkor sem tűnik el, amikor a termelőeszközök magántulajdona már a múlté. Helyes ez a magyarázat? Kétségtől mentes. De nem indokolja, hogy miért kell a munkásnak pénzért megvásárolnia az iparcikkeket is, holott a termelőegység, ahol készültek, alkotmányosan az ő tulajdona, és az is előfordulhat, hogy éppen ő dolgozott a terméken, amelyért fizetnie kell. Nem olyan ez, mintha sajátmagától vásárolna? Világos persze, hogy a gyár kollektív tulajdon, az „össznépe”, nem az egyes munkásé; de miért ne

kaphatná meg piaci közvetítés nélkül, *közvetlenül* az „össznéptől” azt a *tárgyasult munkát*, amit *élőmunka* formájában maga adott át neki?

A választ voltaképpen megadtuk már, most csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a teljes magyarázathoz ki kell egészíteni a tulajdonosi elkülönültség fogalmát egy tágabbal, a *gazdasági elkülönültség* fogalmával.

Gazdasági elkülönültségen olyan termelési viszonyt értünk, amelyben az emberek önkéntes gazdasági együttműködése megbomlott, vagy nem valósul meg csorbíthatatlanul, a társadalmi összetevékenységek – már vagy még – nem képesek egyetlen összehangolt, összeforrt szerves egységként működni. Erre a jelenségre semmi sem vethet élesebb fényt, mint ellentéte, a különböző történelmi változatokban megjelenő önkéntes társadalmi együttműködés. Vegyük például az ősi közösségeket. Életmódjuk régészeti és néprajzi rekonstrukciójából kitűnik: minden munkaképes felnőtt számára természetes volt, mintegy ösztönös módja a cselekvésnek, hogy ereje megfeszítésével, önként vegyen részt a közös munkában; ezen múlt az egész közösség fennmaradása, a közösséghez tartozás pedig – vagy inkább a közösséggel összenőtt létezés – mindenkinek, a közösség minden egyes tagjának legegyszerűbb létfeltétele volt. A szoros szervezeti egységet, amelyet a létfenntartáshoz szükséges javak szűkössége, vagyis az emberi energiák alacsony hatékonysága kényszerített ki, maga a növekvő hatékonyság bomlasztotta fel, amikor lehetővé tette, hogy az előállítható termékmennyiség meghaladja az egyes ember szükségleteit: most már érdemes volt rabszolgát tartani, aki el tudta látni gazdáit és úgy-ahogy önmagát is.

Napjaink technikai és tudományos fejlődése nyomán, amelynek társadalmi távlatai kiolvashatók a gazdaságtörténet menetéből és törvényeiből, elvileg nem pusztán lehetővé, hanem az emberiség fennmaradása szempontjából elengedhetetlenné vált, hogy végbemenjen a vázolt folyamat fordítottja, a szétszórta egyének szerves közösséggé való újraegyesülése. Kommunizmus lenne ez is, de nem a szűkösség, hanem a bőség bázisán. Az önkéntes együttműködés hol a szűkösséghez, hol a bőséghez kötődik – ami arra utal, hogy e két ellentétes jelenség közül egyik sem *önmagában* magyarázza meg ezt az együttműködést. Az alaptényező e tekintetben a *munkamegosztás történelmi helyzete*. Az ősi kommunisztikus közösségeket *felbomlasztották* a munkamegosztással keletkező egyenlőtlenségek; a termékbőség kommunizmusa az egyenlőtlenségek *megszüntetésén* nyugszik. A kommunizmus ősi formájában *még nem volt*, modern formájában *már nem lesz* munkamegosztás.

Kommunisztikus társadalmakban az egyes embereknek nincsenek a közösségi érdekektől eltérő különérdekeik, ahogy a szívnek és a májnak sincs másféle „érdeke”, mint a szervezet egészének. A szó megszokott értelmében nem is beszélhetünk ebben az összefüggésben érdekekről, érdekekhez igazodó cselekvésről: mindenki a lélegzetvétel természetességével teszi a dolgát önmaga és a közösség javára. (Lélegzeni nem „érdekem”, hanem természetes életfunkcióm.) Miután azonban a közösség ellentétes osztályokra és elkülönült tulajdonosokhoz tartozó gazdasági egységekre bomlott, tagjainak viszonyát átjárta a bizalmatlanság, a gyanakvás, az ellenségesség. Ezek a meg hasonlások lényegileg a *munkamegosztás és a magántulajdon termékei*; s ha a magántulajdon megszüntetése után sem tűnnek el, akkor ennek az az oka, hogy a munkamegosztás nem párosul feltétlenül a magántulajdonnal (bár „hajlamai” szerint erre tart), *de feltétlenül együtt jár a gazdasági elkülönültséggel*, amelynek a magántulajdon csupán az egyik (igaz, a legfontosabb, legkiélezettebb) változata.

Az elkülönültség történelmi csúcspontja a tőkés formáció: itt pörög a legmagasabb

fordulatszámom a konkurencia centrifugája, szétszórva, egymásra uszítva és végletesen eltorzítva a technikailag egyre szorosabban egymásra utalt embereket. A legtöbben élethossziglan egy-egy résztevékenységhez láncolódnak, amelyet nem maguk választottak képességeik és hajlamuk szerint, hanem a piac közömbös véletlenjei jelöltek ki számukra; atomi létük bomlástermék, nem egy nagyobb egység alkotóeleme. „Idegen, messzi bolygó minden ember” – írta tizennyolc évesen József Attila. Ebben a pusztaságban az *önérdekű magánszemély és az ellentétes érdekektől szabdalt társadalom egymás kiegészítői és tükörképei – illetve a kettő ugyanaz, csak az egyik az egyediség felől, a másik az összesség vonatkozásában fejezi ki a viszonyok képtelenségét.*

Itt a tulajdonképpen gyökere annak, hogy miért maradnak fenn a magántulajdon megszüntetése után is az áru- és pénzviszonyok. Tulajdonost váltani lehet egyetlen tollvonással, közösséggé forrasztani a munkamegosztástól szabdalt társadalmat nem lehet. A nagy többséget alkotó önérdekű magánszemélyek, ha rajtuk állna, széthordanák a közvagyon, munkára fognák a gyengébbeket, esetleg hidegvérrel lemészárolnák azt, aki ugyanúgy cselekszik, mint ők. Ebben az önfelszámolásra hajlamos közegben az államnak kell biztosítania az általános társadalmi érdekek intézményeként az újratermelés feltételeit, munkára készítette a munkaképeseket, és egybehangolva az összetevékenységet.

A munkára készíttést illetően a forradalmi hatalom sem nélkülözheti azt a módszert, amit a tőke alkalmaz a tulajdon nélküliekkel szemben: nem juthatnak fogyasztási javakhoz, ha nem dolgoznak a tulajdonos számára. A szocialista állam azonban gyökeresen különbözik a tőkés tulajdonostól (nem valamiféle „államkapitalizmust” gyakorol): a munka hozadékát magáncélok helyett olyan társadalom előkészítésére fordítja, amely önmagát fokozatosan közösséggé, a munkát kényszerű tevékenységből elsőrendű létszükségletté változtatja, és ki tudja elégíteni valamennyi tagjának ésszerű szükségleteit. A kulcsfeladat a munka hatékonyságának megsokszorozása: az anyagi termelőerőkkel kölcsönhatásban, átfogóan forradalmasítani kell *az emberek tudatát és kapcsolatrendszert, hogy mindenki a legjobb tudása szerint vegyen részt a társadalmi munkafolyamatban, mintha közvetlenül önmagának dolgozna (ahogy a paraszt dolgozik a saját földjén).* Kérdés, hogyan győzhetők meg a társadalom tagjai arról, hogy *érdekükben áll* a gondos, lelkiismeretes munka, noha fáradozásuk *közvetlen* eredménye az államé lesz, nem ők személyesen rendelkeznek fölötte; a termelőerők adott fejlettségi fokán pedig a munkamegosztásos viszonyok által szított konkurencia óhatatlanul szembeállítja közvetlen magánérdekeiket az állam által képviselt közösségi-távlati érdekekkel. *Össze lehet-e kapcsolni a kétfajta érdeket, ha a gazdasági szerkezet szünet nélkül maga termeli újra ellentétük kiváltó okait?*

A megoldásnak, úgy tűnik, egyetlen módja van: ha sikerül érvényesíteni a *munka szerinti elosztást*, és a személyi fogyasztásra szánt közös alapból a termelők a szerint részesednek, hogy mennyi és milyen minőségű munkát teljesítettek a társadalom részére – vagyis a közös társadalmi költségek levonása után mindegyikük ugyanannyi tárgyasult munkát kap vissza a társadalomtól fogyasztási javak formájában, mint amennyi élőmunkát ő adott át a társadalomnak. Természetesen nem arról van szó, hogy a lusták és ügyetlenek, akik lassabban dolgoznak, a fogyasztási javak nagyobb bőségére szereznének ezzel jogcímet, mint ügyesebb és szorgalmasabb társaik: a cserében az számít, hogy ki mennyi *társadalmilag szükséges* munkát teljesített.

A termelőnek tehát munkát kell szolgáltatnia a fogyasztási javakért, az államnak fogyasztási javakat a munkáért. Ha a termelő többet akar fogyasztani, többet kell termelnie; ha az állam jobb és hatékonyabb munkát akar, a fogyasztási javak nagyobb

mennyiségével kell jutalmaznia a termelőt. Másképp a társadalom magánszemélyekből összetevődő többsége – miután a tőke legkíméletlenebb kényszerítő módszereit a forradalmi hatalom eltörölte – minek is hajtaná magát olyan termékek előállítására kedvéért, amelyek fölött *közvetlenül nem is ő rendelkezik?* Ebben a csereügyletben az állam többnyire nem természetben, nem használati értékekkel ellentételezi a termelők által ledolgozott társadalmilag szükséges munkaidőt, hanem *általános áruval – pénzzel*, amelyért a termelők maguk vásárolhatják meg választásuk szerint azt, amire keresetükből futja. (Természetben az állam jobbára csupán termelőeszközöket gyártó ágazatainak termékeit osztja ki, saját vállalatai között.)

A két cserélő fél – a termelő és az állam – *objektív távlati érdeke* ugyanaz: a *közösségi társadalom*, vagy, ahogy Marx mondta, „a szabadság birodalma”. De ha a termelő *önérdekű magánszemély*, akkor a távlatokat eltakarják előle a közvetlen napi észleletek és érdekek. A gyerekeimet most kell etetnem, mit érdekel, mi lesz kétszáz év múlva? Minek törjem magam a gépnél, amikor *azok* az irodán csak kávéznak, és a napot lopják? Az *önérdekű* magánegyén minél több múltbeli munkát (egyszerűbben szólva: pénzt) akar minél kevesebb élőmunka fejében, az általános-távlati érdekeket képviselő állam viszont képességek szerinti munkát olyan arányos javadalmazásért, amelyet a források megengednek.

Az önérdekű magánszemélyeknek és az osztálytársadalom nevében cselekvő államnak egymástól való gazdasági elkülönültsége miatt a munka szerinti elosztást különböző ellenérdekeltségek akadályozzák, mind a munkás, mind a vállalat részéről. Ha például a munkás teljesítménybérben dolgozik, a nagyobb teljesítménnyel abba a veszélybe sodorja magát, hogy előbb-utóbb megemelik a normáját – az egységnyi jövedelemért megkívánt teljesítményt –, majd az új normát más munkásokra is kiterjesztik; gyakori ezért, hogy az átlagosnál hatékonyabban dolgozó szaktársukat ferde szemmel nézik a többiek, vagy éppen kiközösítik, mint normarombolót, így aztán visszafogni a teljesítményt előnyösebbnek mutatkozhat, mint növelni, és *nagyobb érdek fűződhet a képességeken aluli munkához, mint a képességek szerintihez.* A tőkének megvannak a maga kíméletlen eszközei, hogy kifacsarjon alkalmazottaiból az utolsó cseppig mindent, amit csak lehet; a szocialista irányú állam vállalatainál a munkás, *ha önérdekű magánszemélyként viselkedik*, gyakran viszonylag könnyebben megtalálhatja a szervezés és ellenőrzés réseit, hogy képességeit eltitkolja. Ugyanez vonatkozik a vállalatokra is. Az ő helyzetük belső ellentmondása abból adódik, hogy egyrészt nekik kell érvényesíteniük tulajdonosuknak, az államnak a céljait és érdekeit, másrészt vezetőik ugyanannak a meghasonlott társadalomnak a részei és termékei, mint bárki más, és a magánérdek fertőzéseitől akkor sincsenek biztonságban, ha eredetük a proletariátushoz kapcsolja őket. A vállalatok tevékenységét állami terv szabja meg, amely a vállalat vezetőitől kapott információkra támaszkodik; a vezetők pedig jövedelmük egy részét a terv teljesítésétől függően kapják, és ha elkülönült magánszemélyek módjára viselkednek, érdekeltek lesznek abban, hogy a kötelező tervszámokat lealkudják. Eltitkolt munkaképesség a munkás részéről, eltitkolt termelési kapacitások a vállalat részéről – ebbe az irányba sodor az elkülönült magánérdek és a hozzá hangolódó közhangulat. Így persze nehéz hitelesen felmérni, hogy egy-egy termék esetében mennyi a társadalmilag szükséges átlagmunkaidő, amelyhez a munka szerinti elosztásnak igazodnia kell(ene); elharapózik a pazarlás, vígan tenyésznek a társadalmat szétbomlasztó gazdasági és erkölcsi vírusok.

Hasonlítsuk össze ezt az állapotot a szocializmusnak (a kommunizmus alsó fokának) marxi modelljével. Gazdasági elkülönültség nincs többé: a termelők nem önérdekű

magánszemélyek, hanem közösségük szerves részei, mintegy természetes alkotóelemei, akik munkaerejüket minden gazdasági vagy egyéb kényszer nélkül, önként bocsátják a társadalom rendelkezésére. Az önkéntes együttműködés összekapcsolódik a munka szerinti elosztással: a két tényező, amely korábban csak tendenciaként érvényesülhetett, most egymást erősítve forrasztja össze a társadalmat egyetlen szerves egységgé, ahol az egyes ember személyes jóléte közvetlenül az egész közösség társult munkájának eredményességétől függ. Ebben az önkéntes rendben mindenkinek objektív érdeke, hogy képességei szerint teljesítsen, előmozdítva az egész társadalom termelési potenciáljának, rejtett, de nem eltitkolt tartalékainak folyamatos feltárását és kiaknázását.

A marxi modell szerint csak a kommunizmus felső fokának termelőerői lesznek elég fejlettek ahhoz, hogy a társadalom valamennyi tagja szükségletei szerint részesedjen a megtermelt javakból. Az alsó fokon (a szocializmusban) erre még nincs mód: a részesedés mértékét a közösség számára végzett, társadalmilag szükséges munka mennyisége határozza meg, ezt kell elcserélnie a termelőnek ugyanolyan mennyiségű, fogyasztási javakban eltárgyasult munkára. Továbbra is fennmarad tehát az egyenlő munkamennyiségek cseréje – az értéktörvényre emlékeztető „anyajegy”, ahogy Marx mondja –, de a viszonyok megváltoztak: a társadalmi össztermékben való személyes részesedést nem elkülönült magánszemélyeknek az állammal (a munkaerő „magántulajdonosainak” a termelőeszközök köztulajdonosával) lebonyolított cseréje közvetíti, mint korábban, hanem a társadalmi munka olyan megszervezése, amelyben az egyén *eleve résztulajdonosa a társadalmi összterméknek, és a cserében nem történik tulajdonosváltás.*

A különbség távolról sem pusztán verbális. A társadalmilag szükséges munkaidőt, amelyet korábban elködösített vagy meghamisított az információk elégtelensége, a szocializmusban megközelíthetővé teszi a tapasztalati megfigyelés számára *a közösségi viszonyok átlátszósága.* Az élőmunka és a tárgyasult munka cseréjét most már piaci közvetítés nélkül szabályozhatja a társadalmilag szükséges munkaidő-ráfordítások *tudatos és közvetlen* számbavétele: eltűnnek a süllyesztőben az ellenőrizhetetlen mozzanatoktól terhelt áru- és pénzviszonyok, kimúlik csendben az értékfogalom; kiteljesedhet a munka szerinti elosztás és a tervgazdálkodás, egyiket sem kersztezi többé sem a magánemberi elkülönültség, sem a teljesítmények visszafogása vagy a kapacitások rejtegetése. Érdekes, színes leírásban vetíti előre ezt az átalakulást Engels:

„Mihelyt a társadalom a termelőeszközök birtokába helyezi magát, és közvetlen társadalmasításban használja fel őket a termelésre, mindenkinek a munkája, bármily különböző is a maga sajátosan hasznos jellege szerint, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának egy-egy termékben rejlő mennyiségét nem kell akkor előbb kerülő úton (piaci közvetítéssel – *R. E.*) megállapítani; a mindennapos tapasztalat közvetlenül megmutatja, hogy átlagban mennyi idő szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámíthatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, a legutóbbi termés egy hektoliter búzájában, egy meghatározott minőségű posztó száz négyzetméterében. Eszébe sem jutna tehát, hogy a termékben tárgyasult munkamennyiségeket, amelyeket már közvetlenül és abszolút módon ismer, továbbra is csak egy viszonylagos, ingadozó, elégtelen, bár korábban jobb híján elkerülhetetlen mértékben, egy harmadik termékben (pénzben – *R. E.*) fejezze ki, nem pedig természetes, adekvát, abszolút mértékben, az *időben.* ... A társadalom tehát a fenti előfeltételek között nem is tulajdonít a termékeknek értéket. Azt az egyszerű tény, hogy a száz négyzetméter posztó előállítás, mondjuk, ezer munkaórát követelt meg, nem fogja azon a sanda és értelmetlen módon kifejezni, hogy ezer munkaórát ér. Mindenesetre a társadalomnak akkor is tudnia kell majd, hogy egy-egy

használati tárgy előállításához mennyi munkára van szüksége. A termelési tervet... végül is a különböző használati tárgyak haszonhatásai fogják meghatározni”, miután a társadalom mérlegelte e hatásokat fontosságuk és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségek szerint. (F. Engels: „Hogyan forradalmasította Dühring úr a tudományokat?” Harmadik szakasz. IV. MÉM 20. k. Bp., 1963. 302–303. o.)

Összegezve a lényegét: azokban a szocialista irányú társadalmakban, ahol a magántulajdont már felszámolták, az áru- és pénzviszonyok fennmaradásáért döntően a gazdasági elkülönültség felelős; ez jelenik meg a köztulajdon állami és csoporttulajdonra való szétválasztottságában is, és folyamatosan újratermeli saját okait, a munkamegosztásos egyenlőtlenségeket. Kérdés, hogyan lehetne az elkülönültséget megszüntetni. Sajnos, válasz helyett egyelőre csupán egy kevésbé megnyugtató ellentmondásra akadtunk: az elkülönültség megszüntetéséhez meg kell valósítani a munka szerinti elosztást, a munka szerinti elosztás pedig nem valósítható meg tartósan és egyetemesen, amíg létezik gazdasági elkülönültség.

Ebben a körforgásban végső fokon a szocialista irányú rendszerek munkásosztályának a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt paradox helyzete fejeződik ki. Az osztály megszerzi a politikai hatalmat, majd kisajátítja az ipari termelés és a forgalom eszközeit, s ezzel történelmi lépést tesz a szocializmus (az önkéntes együttműködés és a munka szerinti elosztás) társadalmá felé – de továbbra is megmarad *az anyagi termelés közvetlen végrehajtójának; azaz egyidejűleg alkotja a társadalmi gúla csúcsát és alapját, legmagasabb pontját és legalsó szintjét*. Az osztály felemás helyzetét és annak veszélyeit Gramsci így ábrázolja: „A történelemben még sohasem fordult elő, hogy valamely uralkodó osztály a maga egészében alacsonyabb életszinten álljon, mint a legyőzött és alávetett osztály bizonyos elemei és rétegei. Ezt a páratlan ellentmondást a történelem a proletariátusnak tartotta fenn ... A proletariátus pedig nem válhat uralkodó osztállyá, ha nem oldja meg ... ezt az ellentmondást; nem töltheti be vezető szerepét, ... ha közvetlen érdekeit nem áldozza fel az általános és állandó osztályérdekeknek.”

A kettős helyzet ellentétet szít a proletariátus *objektív érdekei és szubjektív érdektudata, saját államához való viszonyának valóságos és átélt formája között*. Az általános-távlati érdekeket érvényesítő államhatalom az osztály felemelkedésének záloga; a felemelkedés azonban természeténél fogva lassú, egyenetlen, visszaesésekkel jár, és az egyes termelőnek, az osztály közemberének mindennapjaiban nem is mindig érzékelhető. A munkamegosztás rendszerében viszont az egyes munkás közvetlenül jelen van, munkájával nap mint nap részt vesz benne, és ebben a közegben találkozik az állammal is, amelyet az ő szemében a kialakult bér, a helyi vezetők ténykedései, az üzletek árcédulái, a nyilvános élet megszokott színhelyei és eseményei jelenítenek meg. Bár *a társadalmi közösség tagjaként birtokosa az államhatalomnak, a hatalom gyakorlásában alig vagy egyáltalán nem vesz részt, és az öröklött munkamegosztás alsó szintjére szorulva, többnyire csak alárendeltként, kész tények elé állított passzív végrehajtóként találkozik saját államával*. A valóságos irányítás, a termelőeszközök feletti de facto rendelkezés a felsőbb szinteken történik, ott döntenek a termelés és elosztás tartalmáról és arányairól. Ez a lépcsős szerkezet fenntartja és újratermeli az áru- és pénzviszonyokat a tőlük elválaszthatatlan konkurenciával, amelynek *kettős célpontja a pénz – a fogyasztási javak birtokbavételére szóló jogcím valamint a lehető legkedvezőbb versenypozíció a társadalmi munkamegosztásban, a termelés és elosztás feletti tényleges, egyenlőtlen rendelkezés terepén*.

Két ellentétes fejlődési tendencia ütközik egymással: miközben a forradalmi hatalom

arra törekszik, hogy emancipációs programja jegyében fokozatosan előrevigye a társadalmat a közösségi viszonyok felé, a munkamegosztásos szerkezet által gerjesztett konkurencia szakadatlanul bomlasztja a közösségi csírákat, és ha nem talál ellenállásra, restaurációs irányba hajlítja vissza a történelmet. Részint maga az előrehaladás csábít visszafordulásra és hátramenetre. A forradalmi hatalom ugyanis, amikor kötelessége és lehetőségei szerint javítani igyekszik a tömegek mindennapjain, egyszerre *szűkíti és bővíti az értéktörvény (a piac) hatókörét*. Szűkíti, mert a forradalmi állam nemcsak a termelőeszközök zömét vonja ki az áruforgalomból, hanem növekvő számban a fogyasztási javakat és szolgáltatásokat is (ingyenes orvosi ellátást vezet be, olcsón vagy ingyen adja a babaholmit, hozzájárul a gyermekgondozás, az oktatás, a könyvkiadás, a művészet költségeihez stb.); de bővíti is, abban a mértékben, ahogy a szocialista építés eredményeként nő a könnyűipar termelése, a lakossági szolgáltatások piaca, különösen pedig a mezőgazdasági árutermelés, amely a szövetkezeti nagyüzemek megszervezése nyomán egy idő múlva emelkedni kezd.

Az árukínálat bővülésével felparázslik a konkurencia. Amíg nélkülözés van, az elemi létfeltételekért folyik a harc, később a többért és még többért; ha a konkurencia pusztító ösztönét nem sikerül valamiképpen megfékezni, akkor a javak nagyobb mennyisége nem az általános gazdagságot fogja növelni, hanem a társadalmi egyenlőtlenségeket és ellentéteket. A versengésben a munkamegosztás felsőbb szintjei előnyt élveznek az alsóbbakkal, a termelőeszközök felett de facto rendelkezők a névleges tulajdonosokkal szemben, és megkísérelhetik helyzeti előnyüket anyagira váltani. Eleinte talán semmiségekről van szó: építtek egy kis hétvégi házat a telekre, kellene egy tekercs drót, egy könyökcső a fűtéshez; van a gyárban ilyesmi, ha elhozom, senkinek sem fog hiányozni. Ahogy azonban ez a magatartás széles körben megszokottá lesz, gyorsulva fognak növekedni a felsőbb szintek javára a társadalmi egyenlőtlenségek; fokozódik az alsóbbak bizalmatlansága a felsőbbekkel szemben, a végrehajtóké a parancsnoki posztok birtokosaival és az általuk képviselt állammal szemben. Mivel az állam a közvagyon tulajdonosa, a hozzá való viszony azonos a köztulajdonhoz való viszonnal, a köztulajdon pedig kezd szép lassan közprédává zülleni.

Az újratermelődő, sőt bővülő konkurenciaviszonyok kedveznek az értéktöbblet-kisajátítás rejtett objektív lehetőségeinek és szubjektív hajlamának. Ez a különleges kisajátítás *nem a termelőeszközök magántulajdonán, hanem az egyéneknek a társadalmi munkamegosztásban és a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyén alapul, és az újraelosztás csatornáin keresztül valósul meg*, hol illegálisan (korrupció, lopás), hol legálisan (összefonódások, lobbik, „pofára” osztogatott juttatások és kiváltságok). Lehet az ilyesmi pénzértékben jelentéktelen – a lényeg az, hogy munka nélkül szerzett jövedelmet állít szembe másvalakinek a meg nem fizetett munkájával, s ha megszokott jelenséggé épül be a mindennapokba, akkor szinte észrevétlenül „nagybani” méreteket ölt, és „bársonyosan” szétörli az állam proletár jellegét.

Ebben az időszakban tehát – *a magántulajdon megszüntetése és az osztálytársadalmaktól örökölt munkamegosztás teljes lebontása között* – több irányból is fenyeget a restauráció: egyrészt tudatosan törekszenek rá az uralomból kivetett régi burzsoázia maradványai és külföldi támaszaik, másrészt (rendszerint nem tudatosan, de távlatilag jóval veszélyesebben) ebbe az irányba terelik a fejlődést *az újburzsoázia (vagy „előburzsoázia”, vagy egyszerűen „szocialista kispolgárság”) frissen felbukkanó elemei is, amelyeket a szocialista szándékú rendszer gazdasági szerkezete maga termel ki a hatalom politikai bázisát alkotó munkásság és parasztság felső rétegeiből. Ezt a sokszorosan*

ellentmondásos korszakot tévesen „szocializmusnak” szokták nevezni; valójában már nem kapitalizmus, de még nem is szocializmus, hanem kétesélyes átmenet a kettő között, amely haladhat a szocializmusfelé, de vissza is fordulhat a kapitalizmus felé, attól függően, hogy a két ellentétes tendencia közül melyik szorítja ki a másikat .

Nos, melyik? A kérdés *nincs és nem is lehet eleve eldöntve*. A szocialista irányt segíti az a tény, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatásával a forradalom hatalmas népi energiákat szabadít fel, és megteremti az erőforrások összpontosított, tervszerű felhasználásának előfeltételeit: ez a lehetőség nyilvánult meg az eddigi átmeneti formációk kezdeti időszakának példa nélküli lendületében és történelmi vívmányaiban. A kapitalista irányt – az értéktörvény logikáját – segíti (hazai hívei és az ellenséges külső környezet mellett) az a tény, hogy a munkamegosztásos egyenlőtlenségek hatására újratermelődnek a munkaerő árujegyei, a gazdasági elkülönülésekből fakadó áru- és pénzviszonyok, a „fti alatti” kizsákmányolás lehetőségei. De hogy a két lehetőség közül melyik gyűri le a másikat, nem logikai, hanem teljességgel *gyakorlati kérdés, a forradalmi és a burzsoá-restaurációs erők osztályharcának függvénye*. Ezt a meghatározatlan, alternatív fejlődési lehetőséget politikai szemszögből a munkáshatalom labilitásaként írhatjuk le. Bármely más típusú politikai hatalom szilárdnak mondható, mielőtt kiépítette államgépezetét, a belső rend megvédelmezésére alkalmas hatalmi és igazgatási szerveket; a munkáshatalom megszilárdulásához ennyi nem elég, szükség van – életbevágóan! – olyan tömegmozgalomra is, amely hatékonyan veszi fel a harcot *az ésszerű, gazdaságos munkaszervezésért, a munka nélkül szerzett (vagyis idege?! munka kisajátításán alapuló) jövedelmek és kiváltságok ellen, visszaszorítja a lobbikat és maffiákat, a bürokratizmust, a burzsoá erkölcs és gondolkodásmód régi és frissen csírázó jelenségeit, felügyeli a szociális ügyek intézését, a lakóhely kereskedelmi és egészségügyi ellátását stb.* – röviden, *kikísérletezi és megvalósítja a demokrácia szocialista formáját. A polgári demokráciának lényegéhez tartozik a pusztán formális jelleg; ha a szocialista demokrácia válik formálissá, ha a tömegek meg nem győződnek saját mindennapos tapasztalatukból arról, hogy a hatalom valóban az övék, akkor közösségi és köztulajdonosi tudatuk nem lesz, a munkáshatalom fokozatosan felmorzsolódik.*

A köztulajdonosi tudat kiformalódása nem egyszerűen felépítményi változás, hanem *újfajta termelési kapcsolat, a termelők új viszonya egymáshoz és termelőeszközeikhez*. A korábbi formációkban a társadalmi tudat csupán tükrözött és védelmezett vagy támadott bizonyos termelési viszonyokat, de nem határozta meg a minőségüket: az angol puritánok fanatikus vallási meggyőződése, a francia polgári forradalmárok őszinte hite a szabadság-egyenlőség-testvériség hármasságában, a burzsoázia egész antifeudális eszmei fegyvertára nélkülözhetetlen volt a polgárság uralomra jutásához, mégsem határozta meg a polgári berendezkedés *gazdasági alapját*, a tőke és a bér munka viszonyát. A szocializmus gazdasági alapja ezzel szemben *meg sem valósulhat a tömegek kollektív tulajdonosi tudata nélkül, amely a demokratikus ellenőrzés különböző formáiban anyagi erővé válva, a tulajdonviszonyok meghatározó elemévé lesz; ha ilyen tudat nincsen, a köztulajdon előbb-utóbb átvedlik senki tulajdonává*. Az átmeneti korban tehát *végző fokon a tömegeknek a közösségi és a magánérdeklődés közötti választásán, az osztály tudati döntésein múlik a tulajdon jellege – így a rajta nyugvó munkáshatalom természete és a társadalmi fejlődés alternatív iránya is*. Önként adódik a következtetés: ha szocialista tudat nélkül szocialista tulajdon sem létezhet, akkor *nem minősíthető szocialistának az a társadalom, ahol a tömegek nagy többségének tudata és magatartása nem jutott még el a szocialista szintre*.

A demokratikus közéleti öntevékenység, különösen azoknak a területeknek az ellenőrzése, ahol a kisebb-nagyobb kulcspozíciók birtokosai magánelőnyök szerzésére használhatják a munkamegosztásban élvezett helyzeti előnyeiket, természetyszerűen kiváltja az ellenőrzés „kárvallottjainak” ellenállását. A tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy lehetetlen ezt az ellenállást megtörni, ha nincs erőteljes támogatás a felsőbb hatalmi szintek részéről; a magukra hagyott, ösztönös helyi kezdeményezések nem sok jóra számíthatnak, és ha egyáltalán megszületnek, nem lesznek hosszú életűek. Másrészt, ha nem épül ki a társadalmi élet új típusú, demokratikus tömegellenőrzése, akkor az apparátusok bürokratizálódnak, kasztta merevednek, kezdenek úgy bánni a rájuk bízott köztulajdonnal, mint saját hűbéri birtokukkal, elidegenítve ez által valóságos és potenciális tömegbázisától a forradalmat. Sem az új típusú demokrácia nem lehet megcéltudatos szervező központ nélkül, amely összehangolja és irányítja a tömegek tevékenységét az újratermelődő burzsoá elemek ellen, sem a központi hatalom nem úszhatja meg büntetlenül, ha a tömegek hátat fordítanak a közösségi ügynek, azt tapasztalva, hogy hiába tesznek szóvá akármit, minden marad a régiben, vagy éppen rajtuk verik el a port. (Nem mintha az úgynevezett „létező szocializmus” vezérkara ne lett volna „elvileg” tisztában a tömegellenőrzés szükségességével. Nem volt hiány felhívásokban, amelyek üzemi demokráciát sürgettek, a visszasságok bátor leleplezésére bízottak, megtorlás esetére pedig jogi védelmet ígértek. Csakhogy a szavak nem pótolhatják a rendszeres, szervezett osztályharcot a „szocialista kispolgárság” ellen, és többnyire azok húzták a rövidebbet, akik eleget tettek az ilyesfajta felszólításoknak.)

Mindent összevéve, *a tulajdon az átmeneti korszakban éppoly labilis, mint politikai biztosítéka, a munkáshatalom; szocialista jellegét és a fejlődés szocialista irányát csak az öntevékeny tömegdemokrácia és az állami centralizmus szoros kombinációja szavatolhatja*, és ha nem sikerül ezt a kettőt egyesíteni, mindegyikük vízcsepp lesz, amit beszippant a homok.

Az átmeneten kívül nincs még egy korszak a történelemben, amelynek jellege és fejlődési iránya akár csak megközelítőleg ennyire függne *a legszélesebb demokrácia és az erős központi hatalom kölcsönös feltételezettségétől, a tömegek és az irányító központ politikai gyakorlatától*. A politika új funkciót kap, *minőségileg különbözőt attól, amit a polgári társadalmakban tölt be*. Az utóbbiakat illetően Marx „a politika felhőrégióiról” beszél: a kormányok jönnek és mennek, pártok váltogatják egymást az állam élén, de a gazdasági alap, az uralkodó tulajdonviszony, a fennálló társadalmi-gazdasági alakulat lényegileg nem változik. Az átmeneti társadalomban viszont *a politikára hárul az a feladat, hogy a tömegek osztályharca formájában visszaszorítsa az újratermelődő burzsoá elemeket, ezzel pedig megteremtse az egyedüli alkalmas közeget a köztulajdonosi tudat kiformálódásához, amely nélkül se a tulajdon szocialista jellege, se a rendszer szocialista fejlődési iránya nem realizálódhat*. Az átmeneti társadalom gazdasági arculatát tehát egy politikai folyamat, *a tömegek osztályharca* határozza meg, és a politika, amely a tőkés formációban „felhőrégió”, itt *szervesen összenő a gazdasági alappal*. Ez pontosabban annyit jelent, hogy a kor ellentmondásos gazdasági szerkezete, mint a szocialista és a kapitalista fejlődés *alternatív lehetősége*, megszabja a politika *objektív mozgásterét*; azt viszont, hogy a két lehetséges fejlődési irány közül *melyik fog megvalósulni, a politika – a szubjektív osztálycselekvés – dönti el, nem a gazdaság*. Ilyen vonatkozásban határozza meg a politika a gazdaságot, és válik vele szemben elsődlegessé, noha csak a gazdaság által kijelölt területen, a gazdaság által kínált kettős lehetőségen belül mozoghat, vagyis végső fokon másodlagos a gazdasággal szemben. Ebben a bonyolult kölcsönhatásban súlyos következményekkel járhat a dialektikusán összefüggő oldalak és funkciók

felcserélése. Ha a vezetők nem ismerik fel, hogy *végso fokon* a gazdaságé (az *objektív oldalé*) az *elsőség*, akkor úrrá lehet a voluntarizmus; ha szemet hunynak a fölött, hogy a gazdaság nyújtotta lehetőségeken *belül* a politikáé (a *szubjektív oldalé*) az *elsőség*, hogy tehát *csak a politika dönthet a fejlődés szocialista vagy restaurációs irányáról*, akkor az *el-szabaduló burzsoá tendenciák belülről pusztítják el a forradalmat*.

A politika új szerepét éppen az magyarázza, hogy az átmeneti kor gazdasági természete közvetlenül függ az újratermelődő burzsoá tendenciák elleni politikai tömegmozgalomtól. De ki szervezi a tömegmozgalmat? Az „alsók” kezdeményezése kudarcba fullad, ha nem találkozik a „felsők” egyetértésével és aktív támogatásával. Csakhogy miért támogatnák, vagy éppen szerveznék a tömegeket demokratikus jogaik gyakorlására maguk a „felsők”: a vezetők és a fizetett apparátusok? Őket – legalábbis egy részüket – inkább arra tereli az elkülönült magán- és csoportérdek, hogy *ne* engedjék ellenőrizni magukat, verjék vissza és torolják meg az esetleges kritikákat. Ismét hibás körbe keveredtünk: a vezetők tömegellenőrzését maguknak a vezetőknek kell szervezniük, holott ez az ellenőrzés ellenkezik közvetlen érdekeikkel. Vajon a munkásszervezetek – a szakszervezetek és a *forradalmi élcsapat* – nem törhetik át a hibás kört? Nem nézhetnek a körmére a hivatásukról megfélemezett hivataloknak és hivatalnokoknak? Dehogynem – feltéve, hogy a bürokratizmus, a magánemberi önzés, nemtörődömség és arrogancia, a halálos mérget okádó kispolgári szellem nem fertőzte meg a szakszervezeteket és a pártot is. És miért *ne* fertőzte volna meg? A szakszervezet is, a párt is ugyanabban a világban él, tagságuk és vezetőik ugyanannak a munkamegosztásnak a romlott levegőjét szívják, mint bárki más. Van-e kitörési lehetőség? Mielőtt megkísérelnénk a választ, gondoljuk át, mi történik, ha a szocialista fejlődés elkötelezettjei *nem találhatnak rá* a kitörési pontra. Sajnos, nincs nehéz dolgunk, elég felidéznünk saját tapasztalatainkat a szocialista irányú rendszerek bukásáról.

A bukáshoz vezető belső ellentmondásokat maga a szocialista irányú fejlődés élezte ki. Ahogy nőtt a termelés és a foglalkoztatottság, úgy váltak egyre alkalmatlanabbá a növekedés addigi módszerei: elapadtak a munkaerő-tartalékok, a további felhalmozás fedezetét egyre kevésbé lehetett előteremteni máshonnan, mint a *termelékenység rendszeres emelkedéséből*. A nagyobb termelékenység döntő eszköze a tudományos és műszaki fejlesztés; szocialista irányú országnak saját forrásaiból kell ehhez a költségeket kigazdálkodnia, nem folyamodhat gyarmatosításhoz, más népek kirablásához. Takarékoskodnia kell, szorosabb munkaszervezésre és munkafegyelemre, nagyobb önállóságra és kezdeményezőkézségre készítenie a gazdaság szereplőit, felszabadítva az emberek helyismeretében, alkotóképességében, találékonyságában rejlő tartalékokat. De a valóságban az történt, hogy a teljes foglalkoztatáshoz közeledve, csökkent a régi munkamegosztás fegyelmező ereje, mielőtt még az új, önkéntes fegyelem kialakulhatott volna. A munkapiacra a kereslet beérte és felülmúlta a kínálatot; erősödött a munkásság alkupozíciója, a munkateljesítmény pedig veszedelmesen romlott, minőségben és mennyiségben egyaránt, amikor éppen a legnagyobb szükség lett volna az ellenkezőjére. A növekedés lelassult, megállt, csúszni kezdett. Nőtt a nyomás, nemcsak a munkások, hanem a munkaerőhiánytól és a gyengülő termelési eredményektől szorongatott vállalati vezetők részéről is, hogy a béremelkedés felgyorsuljon, a teljesítmény helyett a növekvő munkakereslethez igazodjon. A központi apparátusok, amelyeknek „hivatalból” az általánosabb népgazdasági érdek érvényesítése lenne a dolguk, két okból is eltávolodtak az irányításuk alá tartozó terület realitásaitól: egyre kevésbé jutottak hozzá tárgyilagos információkhoz, és őket magukat is elkapta a magángesztenye-sütögetés láza. Az irányítók és a végrehajtók kölcsönösen elszakadtak egymástól, mielőtt még erőiket igazából

egyesíthették volna; a zenekar mást játszott, mint amit a karmester vezényelni vélt, sőt, tagjai olykor külön-külön is azt játszották, amire éppen kedvük támadt. Az inflációs jelenségektől kísért hatékonysági és egyensúlyzavarok végül válságba sodorták a szocialistának és válságmentesnek hírealt átmeneti gazdaságot.

A válság döntő oka a kapitalizmusban is, az átmeneti korszakban is ugyanaz: *több társadalmi munkát használnak fel a szükségesnél*. A történet mindkét formációban a *termelékenységéről* szól. De az események menete nem azonos. A tőke hagyományos ciklikus válságaiban összeomlanak a bérek és az árak, a kínálat tartósan felülmúlja a keresletet mind a munkaerő, mind az egyéb áruk piacán; az átmenet válságaiban – az eddigi tapasztalatok szerint – a bérek a teljesítményhez képest magasak, és nagyobb keresletet támasztanak, mint amekkorát a süllyedő termelékenységgel előállított árualap fedezni tud. Ott „*túltermelés*” van: „túl sok” az áru és „túl kevés” a pénz; itt „*alultermelés*” van: „túl sok” a pénz a fogyatékos árukészletekhez mérten. A kapitalizmus a maga szokásos brutalitásával oldja meg a termelékenységi problémát, milliókat fosztva meg életfeltételeiktől; az átmeneti rendszer nem söpörheti félre a – nemegyszer súlyos, fájdalmas, bonyolult – szociális problémákat, amelyeket a korszerűsítés magával hoz. Ha úgy tetszik, humanizmusa feszélyezi a válság megoldásában. (És – nem utolsósorban – a vezetők félelme is legitimációjuk elvesztésétől.) De ha elmarad a megoldás, ha a kapitalizmus biztonsági szelepei már nem, a szocializmus védőmechanizmusai még nem működnek, akkor a krónikussá rögződő bajok halálos biztonsággal ketyegtetik a társadalmi pokolgép óráját.

A gazdaság elharapózó zavarai rávilágítanak a társadalmi szerkezet és a gazdaságirányítás néhány lényegi problémájára, amit régebben, az átmeneti formációnak a szocializmussal való összetévesztése miatt, sem a politika, sem az elmélet nem vett tudomásul, vagy félremagyarázott. Mint egy ismert magyar szociológus írja: a kor érdekviszonyainak sokrétű tagolódása ellenére, a gazdaságirányítók többségükben ragaszkodtak „a leegyszerűsített szocializmus-modellhez”, és az egységes ösztársadalmi érdektől való minden eltérést a tudatlanságnak vagy rosszindulatnak tulajdonítottak; önmagukról pedig azt képzelték, hogy „a magasabb rendű célokat és érdekeket” képviselik „az irányítottak alacsonyabb rendű partikularitásával szemben”. (Héthy Lajos: *Gazdaságirányítás és érdekelttség*. Bp., 1983.) Holott a munkások és a társadalmi többség pénzközpontú szemlélete nem egyszerűen a múlt maradványa volt, nem is erkölcsi deviancia az uralkodó (?) szocialista viszonyoktól (?), hanem természetes következménye a munkamegosztás által fenntartott áru- és pénzviszonyoknak – az *értéktörvény* működésének, amelyet lehet ugyan nem tudomásul venni, vagy mellékesként kezelni, de nem lehet megkerülni, átugrani, az alkalmas feltételek létrejötte előtt megszüntetni. A kérdés nem az, hogy van-e szükség az átmeneti korszak gazdaságában az értéktörvényre vagy nincsen (ha kidobod az ajtón, visszajön az ablakon), hanem hogy van-e mód ezt a törvényt (vagyis a piacot) a szocialista fejlődés szolgálatába állítani.

Történetének korai szakaszán a Szovjetunió kísérletet tett rá: 1921-ben bevezette az „új gazdaságpolitikát”, amely a kényszerűségből alkalmazott, de hibás elméleti érvekkel is megtámogatott „hadikommunizmus” megszorításai után bizonyos mértékig ismét teret adott az áru- és pénzkapcsolatoknak, hogy helyreállítsa az intervenciós és polgárháborúk miatt megszakadt forgalmat város és falu, szocialista és magánszektor között. Az „új gazdaságpolitika” (orosz rövidítése szerint: NÉP) nemcsak azért nevezhető „új”-nak, mert gyökeres fordulatot hozott a korábbi, háborús gazdaságpolitikához képest, hanem abban az általánosabb értelemben is, hogy a régebbi marxista elmélet nem ismerte ezt a politikát,

mert nem ismerhette az átmeneti kor konkrét történelmi feltételeit. Lenin volt az, aki az intervenciók és polgárháborúk Szovjet-Oroszországának kegyetlen tapasztalataiból, különösen pedig a kronstadti matrózlázadás által villámcsapásként megvilágított objektív osztálymozgásokból levonta a szükséges elméleti és gyakorlati következtetéseket, pontosan tudva, hogy az értéktörvény bizonyos fokú felszabadítása, amennyire elkerülhetetlen, annyira kockázatos is.

A NEP kétélű fegyver: részben legalizálja a burzsoá önzés és konkurencia szellemét, és csak abban az esetben szolgálhatja a szocialista fejlődést, ha *a proletárállam az értéktörvényt szigorú felügyelet alatt tartja, korlátok közé szorítja, és gazdasági hajtóerőként való felhasználását egyesíti a piaci viszonyok élősdű haszonélvezői ellen folytatott következetes tömegharccal. Ez az ellentmondásos egység – az értéktörvény bizonyos fokú szabadsága és korlátainak módszeres ellenőrzése – a NEP lenini felfogásában hangsúlyosan jelen volt, de az 1953 utáni szovjet reformokból, vagy a magyarországi „új gazdasági mechanizmus” nyereségorientált gyakorlatából hiányzott.* Lenin a NEP-et, a piac nagyobb szabadságát, szükséges visszavonulásnak tekintette, hátrálásnak a kapitalizmus felé, de egyszersmind felkészülésnek is az előnyomulásra a piacmentes szocialista viszonyok felé; nálunk ezzel szemben, csakúgy, mint a szovjet, csehszlovák és egyéb „reform”-ideológiákban, a piacot a szocializmus gyógyító csodaszereként reklámozták, az állítólagos „szocialista árutermelésnek” pedig mintegy „vele született” válságmentességet tulajdonítottak. Hogy jóhiszeműen hintették-e az illúziókat, vagy tudatos, bár eleinte még álcázott restaurációs szándékkal, a végeredmény szempontjából egyre megy; az illúziók ellenzőit mindenesetre megátalkodott „dogmatikusoknak” bélyegezték, vagy akár keményebb megtorlásokkal is sújtották. A lényeg az, hogy *az értéktörvény kötetlenebb működését célzó reformok, amelyeket az átmeneti korszak gazdasági szerkezete elvileg valóban szükségessé tett, nem párosultak a jövedelmeknek, a gazdaságnak, a társadalmi életnek a tömegek fokozottabb aktivitására támaszkodó kontrolljával; így pedig a szocialista irány csak porhintés és szószátyárkodás, nem felkészülés a későbbi előnyomulásra, hanem fegyverletétel az ösztönösből tudatossá izmosodó burzsoá törekvések előtt.* Ez a kapitulációs vonal 1956-tól, Hruscsov emlékezetes „titkos beszéde” után, a nemzetközi munkásmozgalom uralkodó áramlatává lett. Más út nem kínálkozott? De igen: elvben elképzelhető lett volna, hogy a forradalom, elszánt, elkötelezett vezetőkkel az élen, mozgósítja a tömegek tudatos osztagait (mindenütt voltak ilyenek, ha háttérbe szorítva is – vezetők és tömegek egyaránt!), rájuk támaszkodva, helyreállítja a munkahelyi fegyelmet, lenyesi a munka nélkül szerzett jövedelmeket, kemény kézzel megteremti a termelékenység problémák megoldásának politikai feltételeit. Ez az út persze kockázatos lett volna, azonnal kihívja mind a kiváltságos kasztok, mind az elmaradott munkásrétegek ellenállását; az erőviszonyok pedig éppenséggel nem a forradalomnak kedveztek. A kulcspozíciók birtokosai többnyire ellenérdekeltek voltak abban, hogy tevékenységüket a tömegek felügyeljék; akármi volt is a személyes – nyilvános vagy „zártkörű” – véleményük a demokráciáról és a hatalomgyakorlás demokratikus módjáról, valójában útját állták a demokráciának, amely – Kautsky hajszálpontos megfogalmazásában – nem más, mint „a tömegek uralma megbízottaikon”. Messze kerültek egymástól a tömegek és megbízottaik: szakadásuk már a válság pusztta tényében is megmutatkozott (aktív tömegmozgalom nélkül a tervgazdaság előbb-utóbb lefagy), és *a megoldás számba vehető eszközeit kezdettől fogva az értéktörvény ösztönös mechanizmusaira szűkítette, a demokratikus tömegmozgósítást eleve kirekesztette a látókörből.* Ebben az alapállásban kifejeződött ugyan az a reális szükséglet, hogy a növekedés újraindításához nagyobb szabadságot kell engedni az értéktörvénynek – de perverz módon fejeződött ki, mert

állandó demokratikus tömegellenőrzés nélkül az ösztönös mechanizmusok szembemennek a tervvel, a piac és a terv kölcsönös feltételezettsége pedig, amely az átmeneti korban nélkülözhetetlen a fejlődéshez, *egymást kizáró „vagy-vaggyá”, hamis alternatívává torzul.* A két elem – a terv és a piac – nem *kiegészíti*, hanem *elbuktatja* egymást; mesterségesen összeláncolódva, bénultan vergődnek abban a gödörben, amit a magyar „reform”-közgazdászok annak idején így írtak le: „sem terv, sem piac”.

Hogy a „reformátorok” – a vizsgált korban a „szocialista kispolgárság” és a tudatos tőkés restauráció közgazdászai – milyen irányba terelték a gazdaságpolitikát, és az általuk kikövetelt út hová vezetett, azt néhány magyar példával szeretnénk érzékeltetni.

Az 1968-as magyarországi reform a nyereséget tette meg a vállalati eredményesség fő kritériumává, mint „legszintetikusabb” mutatót, és a piaci versenyben vélte megtalálni a gazdaságossági problémák megoldásának kulcsát. Ennek a szemléletnek a jegyében a vállalatok a minőség és a választék javítása nélkül emelték az árakat; kooperációjuk, amely addig is akadozott, most végképp felbomlott, és egyrészt nagy anyagkészleteket voltak kénytelenek felhalmozni, másrészt nemegyszer magas konjunkturális áron, devizáért kellett beszerezniük hazai terméket külföldről, ahová a hazai gyártó exportálta, fittyet hányva a nagyobb nyereség kedvéért kooperációs kötelezettségeinek. Nőtt a munkaerőhiány, az új megmunkáló kapacitások szükséglete, az inflációs nyomást fokozó beruházási étvágy; gyorsan szaporodtak a hiteligények, s ezeket a pénzügyi intézetek rangsorolták a számukra legkézenfekvőbb ismérv, a vállalati „hitelképesség” alapján, amely ritkán tükrözi a népgazdasági vagy ágazati érdekeket. A korszerűbb vállalatok hátrányba kerültek az elmaradókkal szemben, részint magasabb szerves összetételükből adódó alacsonyabb profitrájuk miatt, részint meg azért, mert a műszakilag elmaradott munkahelyeken jobbak voltak a keresetek. A munkafegyelem általánosan fellazult, nemcsak az üzemekben, hanem a kutatóintézetekben is, amelyek szétforgácsolták erőforrásaikat, és alárendelték kutatásaikat a piaci keresletnek. Tágult a technológiai rés hazánk és a fejlett ipari országok között, az egymástól elszigetelt, illetve egymással vetélkedő vállalatok egyre alkalmatlanabbak voltak rá, hogy eleget tegyenek a modern műszaki fejlődés objektív követelményeinek. (Vö. Bíró Ferenc: A gépipari vállalatok vezetésének egyes időszerű kérdései a szocialista országokban. Bp., 1975. Kézirat.) És ez, ahogy mondani szokás, még csak a jéghegy csúcsa volt.

Megfelelő ellenerők hiányában a piac burjánzásnak indul – ilyen a természete! –, megtámadja a tervgazdálkodást, letarolja a zsenge közösségi hajtásokat. Új erőre kap a magánérdekű elkülönültség; romló teljesítmények mellett felszöknek a bérek, a fogyasztás túlcsap a zsugorodó felhalmozáson. A rendszer gazdasági arculata egyre inkább egy sajátos típusú *államkapitalizmus* vonásait ölti. Szocialista irányú társadalmakra vonatkoztatva, az „államkapitalizmus” fogalma általában vegyes tulajdonviszonyokat jelöl: a külföldi tőkének adott koncessziót, állami üzemek magántőkés bérletét stb.; az általunk vizsgált összefüggésben viszont – ahogy már korábban is említettük – a kizsákmányolásnak azokat a rejtett, „szocialista” formáit minősíti, amelyek *nem a termelőeszközök magántulajdonát, hanem a köztulajdon feletti tényleges rendelkezést használják fel munkafedezet nélküli jövedelmek és kiváltságok szerzésére.* A szocialista irányú átmenet kezdetén ez a jelenség még szórványos, hozadéka általában nem számottevő, és semmiképpen sem változtatja „államkapitalistává” a korszak gazdasági szerkezetét; de ha a köztulajdon idegen munka magán-kisajátításának rendszeres közvetítőjévé, szinte járandóságként élvezett többletjövedelmek forrásává lesz egész társadalmi rétegek számára, akkor már jogos az „államkapitalizmus” megnevezés – mert az adott esetben

arra utal, hogy *előrehaladt a burzsoá elemek osztályá szerveződése, és az államot szinte észrevétlenül befogta a „szocialista” értéktöbbslet-kisajátítás szekerébe.*

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa után rohamosan felerősödtek a szocialistának mondott országok többségében az átmeneti korszak államkapitalista vonásai, attól függően, hogy mennyire károsította az adott országot a hrucsovi politika pusztító kisugárzása. Jellegzetes példája ennek a folyamatnak Magyarország, ahol koncentráltan és szemléletesen mutatkozott meg, hogyan halmozódnak fel a restaurációs elemek a társadalom szerkezetében. A mély válságból, amely az 1956-os robbanással tetőzött, tartósan csak egyféleképpen lehetett volna kilábalni: a termelékenység problémát átfogó megoldásával; ez feltételezte volna a tömegek aktív szocialista részvételét a közéletben, elsősorban pedig a vezetők folyamatos demokratikus ellenőrzését. Közvetlenül 1956 után azonban a tömegek általában ellenségesek, de legalábbis bizalmatlanok és elutasítók voltak a hatalommal szemben, és a Kádár-kormány, amelyre a konszolidáció feladata hárult, tudta, hogy egyetlen lépést sem tehet, amíg nem sikerül valamiféle megegyezésre, *konszenzusra* jutnia a tömegekkel. Érezhetően javítani kell a lakosság anyagi életkörülményein – ez az első, és erre módot is adtak a főleg baráti országokból érkező, tekintélyes áru- és pénzsegélyek, majd később a külföldről felvett hitelek. Ahogy javultak az életfeltételek, a közhangulatban tapasztalható nyílt ellenségeség viszonylag rövid idő alatt politikai közönnyé tompult, az ellenállás hangjai lecsendesültek. Úgy tűnt, létrejött a kívánt konfliktusmentesség a társadalom ellentétes hangoltságú csoportjai között – igaz, nem annyira a valóságos egyetértés, mint inkább az „élni, és élni hagyni” jegyében, hála a magánéletük óljában foglalatosskodó tömegek megvásárolt passzivitásának. A kormány nem állított különösebb követelményeket a lakosság elé (noha a munkahelyi lazaságok felszámolása nélkül józan ésszel még csak remélni sem lehetett a termelékenység problémát megoldását), a békén hagyott tömegek pedig nem hangoskodtak, nem avatkoztak a közügyekbe, békén hagyták a kormányt. Egyik fél sem bántotta a másikat; a felszínen csönd volt, egy áporodott pocsolya álmatag nyugalma. Hazánk kiérdemelte a nyugati sajtótól „a szocialista tábor legvidámabb barakkja” díszítő jelzőt.

Ezekben a viszonylag nyugalmas években a vezető elit összetévesztette a tömegek politikai egykedvűségét a rendszer aktív támogatásával („aki nincs ellenünk, az velünk van”); de maga Kádár valóban számíthatott a maga puritán, „népközel” egyéniségével a viszonylagos anyagi biztonságot élvező dolgozói rétegek rokonszenvére, sőt, többnyire a marxisták támogatására is – akik ugyan ellenzői voltak a megvásárolt „konszenzusnak” és mindenfajta megalkuvásnak, mégis felsorakoztak a kormánypolitika mellé, mégpedig nem pusztán a beidegzett pártfegyelem okán, hanem főként azért, mert a kormány megvédte a restaurációs támadásoktól a köztulajdont (amely egyszerre volt a szocialista fejlődés záloga és az államkapitalista kiváltságok forrása). Ez a marxisták részéről élvezett támogatás már csak azért is figyelemre méltó, mert a támogatók *elítélték* a támogatottakat jobbfelé tett elvtelen *centrista* engedményeik miatt, a támogatottak viszont „baloldali dogmatikusoknak” címkézték és az ún. „sztálinistákkal” közös skatulyába gyömöszölték támogatóikat, kilökték őket a közéletből, és időnként keményebben is elbántak velük.

A *centrista* csöndnek persze ára volt: a „konszenzus” költségei *elnyelték a felhalmozást*, a „legvidámabb barakkban” produkált termelékenység növekvő mértékben maradt el a jövedelmek mögött. Tovább romlott a gazdaság teljesítőképessége, már a szinten tartáshoz, az egyszerű újratermeléshez is külföldi kölcsönökre volt szükség. A két olajárrobbanás és a nemzetközi cserearányromlás nyomán hamarosan megkondultak a

pénzügyi vészharangok. A magyar vezetés úgy vélte: az olajárak esetében csak múltó piaci ingadozásról van szó, és ha az árhullám (a magasra csapó árak hulláma) elvonult, mehet tovább minden a megszokott mederben. Nem így történt. Utólag persze könnyű okosnak lenni, megállapítani, hogy az akkori árváltozások egy rendkívül mély válságnak és a tőkés termelés átfogó szerkezeti megújulásának a bevezetői voltak. De annyit azért tudni lehetett (volna) – még a marxizmus alapos ismerete nélkül is –, hogy a tőkét a verseny és az elkerülhetetlen időszakos visszaesések a termelékenység rendszeres növelésére kényszerítik; ha tehát mi elhanyagoljuk az életszínvonal kedvéért a termelékenységet, akkor *a cserearányromlás előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkezik, majd termelésbeli leszakadásunkkal együtt, gyorsulva növekedni fog.* Nem nehéz belátni, hogy ilyen körülmények között a jövő *semmiképpen sem hozhat egyebet, mint pangást, szűkülő újratermelést, és végül a gazdaság összeomlását.*

Pedig valószínűleg még az utolsó előtti pillanatban is lehetett volna kiutat találni: szigorú fegyelemmel és takarékossgal, összeszorított foggal kigazdálkodni a túléléshez szükséges forrásokat. Csakhogy a „konszenzus” politikájának éppen az volt a leg súlyosabb kártétele, hogy a tömegeket évtizedeken át passzivitásukért jutalmazta, gyakorlatilag kirekesztette őket a közéletből, a szocialista demokráciát pusztá szólammá fokozta le. Ennek az eseménysornak lett az elkerülhetetlen következménye, hogy a „felsők”, az irányító szintek tömegellenőrzés nélkül maradtak, és alkalmatlanná váltak feladatuk betöltésére. Ők lettek volna hivatva szervezni és vezényelni a termelékenységi probléma megoldását, érvényesíteni a szocialista fejlődési irányt; tömegellenőrzés híján azonban – Tenner György írásából idézek – nagyjából egységes érdekszövetséget alkottak, és sikeresen hártottak el mindent, ami kiváltságaikat vagy kényelmüket csorbította volna. Bár a termelés stagnált vagy hanyatlott, semmiféle politikai erő nem szorította rá ezeket a csoportokat, hogy rendeljék alá különérdekeiket az általános-közösségi érdekeknek; a hatalmi elit, amely a gazdaság és a politika legbefolyásosabb gyakorlati irányítóiból tevődött össze, „a maga javára korrigálta az állami akaratot”. Nem arról van szó, mintha ennek az uralkodó elitnek a tagjai valamennyien elkispolgárosult, úrhatnám nyereséghajhászok lettek volna. Lehettek akár kipróbált, meggyőződéses forradalmárok, akik őszintén hitték, hogy az általuk vitt politikai irányvonal a legcélszerűbb – gyakorlatilag mégis, legjobb szándékuk ellenére is hozzájárultak a rendszer aláásásához, végső fokon a bukásához. Nem a szándék számított: az adott közegben a legjobbaknak is ugyanúgy kellett cselekedniük és viselkedniük, ugyanazokat a módszereket alkalmazniuk, még magánéletükben is ugyanazt a szabvány-életstílust folytatniuk, mint társadalmi csoportjuk többi tagjának (ahogy annak idején a burzsoázia majmolta a megdöntött arisztokráciát, úgy idomult szokásaiban a „szocialista kispolgárság” a megdöntött burzsoáziához); ha pedig egyikük-másikuk felismerte és szóvá tette a megvásárolt „konszenzus” politikájának végzetes elhibázottságát, vagy akár csupán egyes lépéseit bírálta ennek a politikának, a „mértékadó” körökből kigolyózták, funkciójából eltávolították. A közeg számított, az választotta ki és hajlította magához az egyéneket.

Minthogy a termelékenység problémája megoldatlan maradt, nőttek a gazdaság és az ellátás zavarai; a nyíltan revizionista jobboldali ellenzék pedig – arcátlanul, bár nem egészen alaptalanul – a kulcspozíciók centrista birtokosait tette felelőssé a romlásért. Forrongott a felkorbácsolt közhangulat, a centristákat kiszorították a vezetésből a „liberálisok”. Eleinte csupán „megújult”, „demokratikus”, „emberarcú” szocializmust követeltek, nagyobb önállóságot a vállalatoknak, nagyobb teret a piacnak, biztosítékokat a bürokrácia, a korrupció, a törvényteleniségek ellen, és követeléseiket a fennálló viszonyok gyakran jogos, tapasztalatilag ellenőrizhető bírálatával támasztották alá. A válságjelek

szaporodásával azután hangosodtak a hivatkozások a tőkés gazdaság fölényére, miközben a kritikusok többnyire elsiklottak a fölött, hogy a tőke a gyengébb néprétegeknek és országoknak a kifosztása révén érte el megcsodált eredményeit. Az újjászerveződő burzsoázia ujjal mutogatott a köztulajdonra, mint a gazdasági kudarcok forrására, tapintatosan hallgatva a durva tőkés diszkriminációkról és kártevésekről; szívósan, módszeresen megszállta a sajtót, a forradalom idegközpontjait, az érzelmeket és gondolatokat. Így tudta újabb és újabb területeken megvalósítani restaurációs „reformjait”: a piac gyorsuló kiszélesítését a gazdaságban, a burzsoá érdekképviselőt megszilárdítását a politikában. A jogszabályokkal törvényesített nyereszkesedés mellett gyakorlatilag legalizálódtak a maffiák is, és a folyamat fokozatosan elérte azt a pontot, ahol a mennyiség minőségbe csap: *a felgyűlő magánvagyon a fogyasztásból átlendül a forgalomba, majd a termelésbe, és hagyományos értelemben vett tőkévé válva, immár „alkotmányosan” szentesített értéktöbblet-kisajátítással szaporítja önmagát.* A hatalom- és rendszerváltás többszakaszos folyamata zökkenőmentesen célba ért.

Forradalmi vagy ellenforradalmi változások a történelemben rendszerint úgy mennek végbe, hogy az uralkodó osztályt erőszakkal, nemegyszer véres polgárháborúban, kiveti a hatalomból egy másik osztály; az erőszak többnyire elkerülhetetlen, mert az uralkodó osztályok nemigen adják ki a kezükből önként a hatalmat. Ezúttal, a szocialista irányú társadalmakban végrehajtott ellenforradalmi fordulatok során, Románia kivételével másképp zajlott le a hatalomcsere: nagyobb összezapások nélkül, szinte úgy, mint a parlamenti rendszerekben egy egyszerű kormányváltás. Nem egy új osztály vetette ki a hatalomból a régit, hanem maga a hatalmon lévő osztály, illetve annak vezető elitje és felső rétegei cserélték burzsoá arcra addigi proletár arcukat (vagy álarcukat), megváltoztatva ezzel a hatalom jellegét. Ha történelmi analógiát keresünk az ilyen típusú hatalomváltáshoz, kézenfekvő párhuzamul kínálkozik a korai olasz kapitalizmus. A kereskedelmi és banktőke tulajdonosai, akikből a reneszánsz itáliai polgársága jórészt Összetevődött, nem a termelési módot forradalmasító új gazdasági formák létrehozásában voltak érdekeltek, inkább maguk akartak feudális földbirtokossá válva, arisztokráciává szerveződni, vagy összeolvadni a régi nemességgel. A 16–17. századbeli Velence, Firenze, Milánó vagy más olasz városok (államok) polgárságának földbirtokos arisztokráciává való átalakulása *refeudalizálta* Itáliát, *visszatérítette a feudális viszonyokhoz a kapitalizmus irányában megkezdett forradalmi átmenetet.* Ilyesféle irányváltás ment végbe az egykori szocialista irányú országokban is, ahol szintén *a hatalmat közvetlenül gyakorló réteg osztályarculatának megváltozása nyomta vissza a megkezdett forradalmi fejlődést a korábbi formáció stádiumába.*

Hogyan ítéljük meg ebben a folyamatban az *árulás* szerepét? Kétségtelen: növekvő fontosságú, végül már döntő volt ez a szerep. Hiba volna azonban a bukást mindenestől vagy elsősorban az árulók tevékenységének tulajdonítani. Bár Hruscsov és Gorbacsov megtették a magukét, mégsem úgy áll a kérdés, hogy ha nincsenek árulók, nincs bukás. Az árulás nem a semmiből termett: *következmény volt, mielőtt okká lett volna.* Következménye a forradalom gazdasági és erkölcsi bomlásának, a társadalmi viszonyokban és az ideológiában elterpeszkedő önérdékű magánszellemnek; egyszerűen annak, hogy a marxisták *alulmaradtak az osztályharcban a „szocialista” kispolgársággal szemben.* Ha a kispolgárságot, ezt a milliófejű szörnyeteget, amely napról napra újjászületik az átmeneti korszak ellentmondásaiból, nem sikerül mindennapos szervezett tömegharcval visszaszorítani, akkor a milliányi szájból szétöklendett magánérdek és árulás belülről marja szét a szocialista irányú rendszert – a forradalmat, amely évtizedeken át a legképtelenebb nehézségekkel is megbirkózott.

Összegezzük a főbb gondolatokat.

Ha a szocialista irányú társadalmak felszámolják a magántulajdont, ezzel a lépésükkel csak az alapjait teremtik meg a szocializmusnak, de magát a szocializmust még nem; amíg az öröklött munkamegosztást és elválaszthatatlan kísérőjét, a konkurenciát, meg nem szüntetik, addig csupán az *átmenet* szakaszában vannak, ahonnan éppúgy vezethet az út előre a szocializmus felé, mint hátra, a kapitalizmus felé. Az átmeneti társadalmat, gazdasági szerkezetétől az ideológiáig, keresztül-kasul áthatja *a kapitalista és a szocialista elemek kölcsönös feltételezettsége és élet-halálharca*. Ki kit győz le? A piaci konkurencia az erősebbeknek, a munkamegosztásos gúla felsőbb szintjeinek kedvez; s ha ez az egyenlőtlenítő tendencia nem ütközik szervezett ellentendenciákba, akkor bővítve újratermelődik, és folyamatosan növeli a felsőbb szintek erőfölényét, azt a lehetőségüket, hogy visszaélve a termelőeszközök feletti tényleges rendelkezés jogával, idegen munkát sajátítsanak ki. Az átmeneti kor tehát, amelynek történelmi feladata a szocialista viszonyok kiépítése, *maga termeli ki önmagából folyamatosan a felszámolt tőkeviszony új meg új csíráit, a hatalomból kivetett burzsoázia önérdékű szemléletmódját, társadalmi magatartásformáinak elemeit. Ennek a restaurációs irányynak a kibontakozását semmi más meg nem hiúsíthatja, a szocialista fejlődést semmi más nem biztosíthatja, mint az állandó harc a teljesítmény szerinti elosztásért (mind a munkamegosztás és a konkurencia egyenlőtlenítő tendenciái, mind az elmaradott proletár rétegek primitív egyenlősdije ellen).*

Korábban már feltettük, de függőben hagytuk a kérdést, hogy kire hárul a tömegharc megszervezésének és irányításának feladata. Az „alsók” spontán kezdeményezései (voltak ilyenek!) aligha számíthatnak sikerre, ha nem kapnak támogatást a vezető párttól (egyszerűen elnémítják őket). „Elvben” a párt a forradalom legtudatosabb, legelszántabb osztagainak gyűjtőhelye; de mint az átmeneti társadalom része, maga sem mentes a kiváltságok ördögi kísértéseitől, ha pedig enged a kísértésnek, ugyan mi készítetné rá, hogy tömegmozgalmat szervezzen az általa is élvezett kiváltságok ellen?

Bár a kérdés „ránézésre” logikailag körben forog, vizsgálódásaink mégis kezdettől fogva azt mutatják, hogy van kitörési pont, s ha meg akarjuk találni, ugyanott kell keresnünk, ahol a hibás kör keletkezett: az átmeneti korszak szerkezetében. A korszak kettős természetű: emancipációs tevékenysége közösségi viszonyokat alapoz meg, az öröklött munkamegosztás és konkurencia magánemberi viszonyokat; új tömegekkel bővíti a forradalmi tábor az első, a „mindenki mindenki ellen” mérgével bomlasztja a forradalmat a második. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a konkurencia légkörében maga az emancipáció is önmaga ellenkezőjévé torzulhat: a tömegek életének megkönnyítésére a forradalom bővíti a fogyasztási javak termelését, ezzel azonban a szerzés szelleme is felerősödik – azaz a szocialista előrehaladás maga állít torlaszokat önmaga útjába. Másrészt folyik a fordítottja is: a hatalmi elit valóban védelmezi és propagandájával támogatja a köztulajdont, részint meggyőződésből és legitimációs okokból, részint pedig mint saját kiváltságainak forrását. (Tehát államkapitalista törekvéseit is szocialista érvekkel támasztja alá, és ezzel, önös szándékai ellenére, illetve éppen azoktól ösztönözve, újabb híveket vagy rokonszenvezőket toboroz a forradalomnak.) És a fonákság tovább ragozható: amikor a hívek és rokonszenvezők észreveszik a hirdetett eszmék egyre szembetűnőbb konfliktusát a valósággal, nagyrészüket kiábrándul, egy kis részük ellenben a forradalom meggyőződéses hívéül szegődve kéri számon a hatalmi elitől a szó és a tett összhangjának hiányát. A lényeg az, hogy az átmeneti kor *egyszerre termel ki magából bomlasztó tendenciákat, de ellenerőket is a bomlás megfékezésére; a két ellentétes erő*

pedig *mindig jelen van, és osztályharcuk dönti el – semmi más nem döntheti el – az átmeneti kor sorsát, fejlődésének szocialista vagy tőkés-restaurációs irányát.*

Ki szervezi ezt a harcot? Életkérdés, hogy van-e forradalmi vezérkar, vagy nincsen; hogy van-e párt, amely képes összehangolt tömegtevékenységet szervezni a munkamegosztás szükségszerű bomlasztó tendenciái ellen, jóllehet ezek az egész társadalmat fertőzik, beleértve a pártot is. Az ellentmondásos feladat megoldása nyilvánvalóan nagyfokú elméleti és gyakorlati felkészültséget, maximális tudatosságot követel. Enélkül nincs alkalmas vezérkar; vezérkar nélkül nincs tömegharc, tömegharc nélkül pedig elsodorják a szocialista irányú fejlődést a felcsapó magánérdekek, a piac ellenőrizhetetlen szélviharai. Ösztönösségből nem lesz szocializmus, a közösségi viszonyokhoz nem vezetnek csendes, árnyas fasorok. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” reformista jelszava – a „békés belenövés” dohos opportunizmusának felújítása – megtevesztő módon a szocializmus felé mutat, valójában a pusztulásba csalja a gyanútlan utast. Ahhoz, hogy a párt meg tudja különböztetni a helyes irányt a hamistól, *tisztában kell lennie az átmeneti korszak természetével, és saját soraiban is szívósan, újra meg újra pozitív döntésre vinnie a „ki kit győz le” kérdését.*

Nem így történt. De ami történt, az nem a szocializmus csődje volt, hanem a vezető párt kispolgári arculatváltása és fegyverletétele az újjáéledő burzsoázia előtt.

*

Tudomásom szerint Tenner György írása az első munka, amely *az átmeneti formáció sajátosságainak fényében*, tehát – véleményem szerint – *az egyetlen lehetséges tudományos megközelítésben* mutatja be a Kádár-korszakot: hitelesen és tárgyyszerűen, olyannak, amilyen volt. Hitelessége elsősorban két tényezőnek köszönhető: Tenner nem „felül-” vagy „alulnézetben”, hanem – mondhatni – „belülnézetben” figyelhette meg a kor történelmét, mégpedig úgy, hogy magas állami beosztása (mintegy „tűzközelisége”) ellenére nem csorbult, sőt, inkább élesedett proletár szemlélete. A közvetlen élmények és az általánosításukat vezérlő szemléletmód – ezek a tényezők avatják Tenner írását olyan forrásmunkává, amely majdani elfogulatlanabb időkben, meggyőződésem szerint, pótolhatatlan lesz. Bár az írás hazai történéseket tárgyal, mégis messze túlmutat a magyar vonatkozásokon, fényt vet a nemzetközi munkásmozgalom vereségének a hruscsovi Szovjetunióból elindított folyamataira; *segít múltunk tisztázásában, amely nélkül nincs ideológiai egység és újjászületés.* Mindezt „közelnézetben” teszi, megismerteti az olvasót a szereplők valóságos, hús-vér alakjával, úgyszólván személyes ismeretségbe hoz velük. „Izgalmas film” – mondanám, ha csupán nézője volnék, nem pedig kárvallottja ennek a katasztrófának.

Zármegjegyzés

Kicsit megkésve, a fenti sorok befejezése után került a kezembe Inge Viett előadása, amely egy berlini antifasiszta gyűlésen hangzott el, és „Mi is volt az NDK?” („Was war die DDR”?) címmel megjelent a „*junge Welt*” német baloldali napilap 2010. január 26-i számában. A szerzőnő, aki az 1980-as években az NSZK-ból emigrált az NDK-ba, sok

tekintetben hasonló tapasztalatokat szerzett Honecker Németországában, mint Tenner György idehaza; mind a ketten nagyjából azonos módon ítélik meg a korszak jellegét (nem szocializmus volt, hanem *átmeneti formáció*), és egymástól teljesen függetlenül, többé-kevésbé ugyanazokra a következtetésekre jutottak. A cikk részletes ismertetésére itt nincs mód, de néhány gondolatát, azt hiszem, több szempontból is érdemes összefoglalni: arról tanúskodnak, hogy a vizsgált korszak átmeneti formációként való megítélése kezd lassacskán gyökeret verni a marxisták között (bár a nagy többség még ma is berzenkedik ellene); s hogy a Tenner által ábrázolt folyamatok tartalmilag *nemzetközi érvényűek*.

Mit is ért Inge Viett azon, hogy az NDK „átmeneti társadalom volt, hibrid képződmény, amely már nem kapitalista, és igazából még nem is szocialista”? Többek közt a következőkre gondol: „fennmaradt a bér munka, de az értéktöbblet az osztálytársadalomé lett”; „a munka elidegenültsége nem szűnt meg ezzel, de tompult.” A burzsoázia „elvesztette ugyan a hatalmat, de értékei, ideológiája, kapcsolatai még aktívak voltak”; „a munkáosztály új helyzete elegyengette a társadalmi hierarchiákat, a munkamegosztás azonban, amely még nem szűnt meg, új kiváltságokat hozott létre.” „Bár a kapitalizmus antagonisztikus osztályellentéteit felszámolták, a továbbélő munkamegosztás újabb osztályokat-rétegeket szült – az értelmiség, a közgazdászok és műszakiak, a funkcionáriusok konfliktusos érdekű rétegeit”; az érdekkülönbségek pedig „a társadalmi fejlődés stagnálása esetén antagonizmusokká élesedhetnek”. És a stagnálás bekövetkezett. Döntő oka az volt, hogy „a mérvadó társadalmi döntéseket negyven éven át egy kis vezető csoport hozta”, amely nem volt képes megoldani a termelékenység ösztönzését, mert „megfosztotta a munkáosztályt attól a lehetőségtől, hogy kibontakoztassa az öngazgatást” és a köztulajdonért való felelősséget. Bár újra meg újra kampányok indultak, hogy mozgósítsák a lakosságot a társadalmi életben való részvételre („tervezzünk együtt, dolgozzunk együtt, kormányozzunk együtt” stb.), igazi részvétel nem volt. Történtek ugyan kezdeményezések a közvetlen demokrácia érvényesítésére, de csak annyira fejlődhetek ki, hogy a döntési hierarchia ne sérüljön; a stratégiai döntéseket nem vitatták meg nyilvánosan. Így sem a lakosságnak, sem a vezető párt tagságának a többsége nem érzett felelősséget azért, hogy a szocializmus sorsa az országban hogyan alakul.

Inge Viett annál hitelesebben bírálhat, mert kommunista szemléletéhez nem fér kétség. „Az, hogy a háború után Németország keleti részén felszámolták a kapitalizmust, sajnos, nem egy forradalmi munkáosztály vagy tömegmozgalom műve volt.” „Az új társadalom építése véres összecsapások nélkül ment végbe, de egy erős, vonakodó, a faszizmustól elvakított többség nyomása alatt, a tőkés Nyugattal kollaboráló, kisajátított burzsoázia ellenállása közepette”; egy háborúban lerombolt, éhező, reményvesztett, elmaradott országban, ahol a munkásmozgalmat szétverték, a lakosság demoralizálódott és részben ellenséges volt, az imperializmus egységes frontja a kapukat döngette, és atomháború fenyegetett. Ennek fényében kell mérlegelni a háború után tett óriási erőfeszítéseket és a szocialista építés rendkívüli eredményeit. „Aki azt mondja, hogy az NDK-ban hiánygazdaság volt, az még nem nézett körül a világban, és a tőkés pazarlás mércéjével mér, anélkül hogy tudomást venne a világméretű hiányról és a pazarlás által előidézett mérhetetlen károkról.” Mindent összevéve, a kellemetlen és problematikus jelenségeknél sokkal fontosabbak voltak a szolidaritás bontakozó eredményei; ezért éreznek az NDK-iránt Kelet-Németország (Ost-Deutschland) lakói osztagiát.

A német szerzőnő megállapításai természetesen nem alkalmazhatók „egy az egyben” Magyarországra. De mindenképpen érdemesek a megfontolásra.

Tenner György

A Kádár-korszak buktatói (1956-1989)

Ebben a rövid tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy összefoglaljam személyes tapasztalataimat és közvetlen információimat a Kádár-korszak politikai és gazdaságpolitikai működéséről. Törekszem – ismereteim és képességeim korlátai között – általános következtetések levonására is. Ha másban nem is, de abban reménykedem, hogy talán sikerül megválaszolásra váró értelmes kérdéseket feltennem.

*

Sztálin halála megrendített, Hruscsov 1956-ban elmondott beszéde megdöbbentett, az MDP feloszlata és az MSZMP megalakítása pedig mélyen megsértett.

1./ Sztálin halálának bejelentése előtt három-négy nappal jelentéseket adtak ki a betegségről. Amikor meghalt, az orvosi jelentés szívizominfarktust jelölt meg a halál okaként. (Akkor hallottam életemben először ezt a szót, addig csak szívrohamról, szívtrombózisról, szívszélhűdésről hallottam. Az infarktus szó azóta kelt szorongást bennem, pedig – a negyedik után – már hozzászokhattam volna.) Amikor este hazaértem, anyám megkérdezte: „Most mi lesz?” Én csak annyit tudtam mondani, hogy „majd valaki, vagy talán egy testület a helyére áll, és folytatjuk.” Aztán a figyelmemet elterelték a temetés körüli látványosságok, százezrek, talán milliók búcsúja a ravatalnál, és a temetés maga, a hatalmas katonai pompa, a – számomra egy kicsit egzotikusnak tűnő – pravoszláv hagyományok, a nyitott koporsó. Sztálin halála után a Hruscsov-Malenkov-Bulganyin triumvirátus lépett elő.

Nem egészen három évvel Sztálin halála után – 1956. februárjában – hangzott el a „titkos” Hruscsov-beszéd, amit teljes szövegében azonnal közölt a világsajtó, nem sokkal később pedig minden taggyűlésen felolvastak. A beszédben – a megdöbbenésen túl – meglepett a kegyetlenül gúnyos hangvétel és a tökéletes egyoldalúság. Egyetlen szó,

egyetlen jelző sem hangzott el Sztálin érdemeiről, ezzel szemben megszégyenítő megjegyzéseket lehetett olvasni pl. Vorosilovról („Nézzétek, elvtársak, úgy ül itt, mint akit fejbe kólintották”) és másokról. És ezt, és így (!), elmondta az a Hruscsov, aki 1939-től tagja volt az SZKB elnökségének, aki nyilvánvalóan Sztálin odaadó hívének mutatta magát, és maga is részese volt (részeseinek kellett lennie!), minden általa felhozott hibának. Hruscsov fellépését egyszerűen tisztességtelennek tartottam. Akkor, 25 évesen és még sok-sok év után sem tudtam megfogalmazni ellenérzéseimet. Hatott rám a Sztálin halála utáni irodalom (Ehrenburg: „Olvasás”; Ribakov „Az Arbat gyermekei”; stb.). De nem kevésbé hatottak rám a Nagy Honvédő Háborúról szóló művek, Szimonov trilógiája, Bek „A volokalamszki országút” című regénye. Ma már (sajnos, elég későn) tisztában vagyok azzal, hogy a szocializmus nagy és sikeres kísérletének bukása azzal kezdődött el, hogy Sztálin vélt vagy valós hibáit (az adott történelmi körülmények szinte teljes mellőzésével, túlzásokkal és hamisításokkal) Hruscsov és követői kriminalizálták. Ezzel kikezdték a marxizmus-leninizmus, a leghumánusabb, legdemokratikusabb eszme, a kommunizmus erkölcsi alapjait.

2./ A két nagy munkáspárt, a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) egyesítésével, 1948-ban, létrejött a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), amelynek 1947-től, 16 éves korom óta tagja voltam. Az MDP-t október végén feloszlatták, és helyébe léptették a Magyar Szocialista Munkáspártot (MSZMP). Engem mélyen felháborított a pártfeloszlátás. Megbocsáthatatlannak tartottam, hogy az MDP milliós tagságát azonosították a Rákosi-időszak vélt vagy valóságos hibáival, bűneivel, s ezzel voltaképpen megtagadták az újjáépítés, a hatalmas társadalmi átalakulás történelmi léptékű eredményeit. Mégpedig teszik ezt azok, akik a hibák és bűnök részesei voltak, mint például Kádár János, aki 1948 és 1950 között (a Rajk per idején) belügyminiszter volt. Magam előtt látom azt a nagygyűlést ahol Rákosi az „álmatlan éjszakáiról” beszélt, dicsérte a belügyi szervek „éberségét”, a tömeg pedig ütemesen éltette Kádárt. Az MDP feloszlátását magamra nézve sértőnek találtam. Valószínűleg ezért nem kértem a felvételemet az MSZMP-be.

3./ Érzésem szerint Kádár János akkor halt meg, amikor 1989. április 12-én elmondta utolsó beszédét a KB ülésén. A hangfelvételt már másnap alkalmam volt meghallgatni. Elszorult a szívem. A gondolatait fegyelmezni már képtelen, beteg öregember élete súlyos és feloldhatatlan ellentmondásaival küszködött egy részvétlen, néma, közönyös hallgatóság előtt. Két hónappal később, július 6-án, Kádár János meghalt, július 14-én temették. Tízezrekkel együtt búcsúztam tőle ravatalánál, és kísértem el utolsó útján a temetőbe. Nyers „mértéktartó” beszédet mondott. A szégyenletes, szörnyű epilógus: sírjának a legsötétebb középkort idéző feldúlása.

A Szovjet vezetése, jóllehet őt állította az ország élére, de azért egy ideig „lebegtette” Rákosi visszatérését. (Talán tartott Gerőtől is, egy ideig.) Nagyon valószínű, hogy – legalábbis a 60-as évek elejéig – cselekvési lehetőségei korlátozottak voltak; közismert volt a Hruscsovval való jó viszonya, és minden bizonnyal sokat rontott a helyzetén a rövid nyilatkozat, amelyet a Nyugati pályaudvaron lett Hruscsov leváltásakor.

Révai 1957-es parlamenti beszédét leszámítva, Kádárt 1962-ben érte az első támadás. Marosán azt akarta, hogy Kádár és a „régi garnitúra” mondjon le, adja át a helyét azoknak a fiataloknak, akiknek a múltja „makulátlan”. Marosánnal többször beszélgettem – ami csupán annyit jelentett, hogy beszélt megállás nélkül, olykor rámkérdezett: „érti?”, és folytatta. Sértett ember volt, nem tudta megemészteni, hogy csak 1956-ban szabadult, holott majdnem mindenki – köztük Kádár is – már 1954-ben szabad volt. (Tu-

lajdonképpen itt kell még megemlíteni az 1962-es Boldóczyi ügyet: a korábbi külügyminiszter, akkor már moszkvai nagykövet, „titkos” kapcsolatban maradt a Moszkvában tartózkodó Rákosival. Amikor ezt kiderült – gondolom, magyar kérésre – Rákosit Kirgíziába száműzték, méltatlan körülmények közé.)

Amikor Kádár 60 éves lett, 1972-ben, a KB-tagok egy csoportja komoly formában szervezkedni kezdett azzal az indoklással, hogy ki kell alakítani a szervezeti és politikai terveket, lépéseket „az Öreg” nyugdíjba vonulásának esetére. Ha jól emlékszem ebbe a csoportba tartozott Biszku, Pullai, Komócsin, Berecz, Grósz és még mások. Kádárnak esze ágában sem volt visszavonulni, az „összeesküvőket” félreállította. Egészen biztos tudomásom van arról, hogy Grósznak megbocsátott, mert tájékoztatta őt a készülődésről, vagyis – ahogy az Öreg fogalmazott – „nem lett áruló”.

A 60-as évek második felétől folyamatos bírálatok érték, nemcsak a szovjet, hanem más szocialista vezetők (Honecker, Husák) részéről is.

4./ Ebben az írásban, több mint 20 évvel Kádár halála után, a róla elnevezett korszak jellegéről próbálom tapasztalataimat összefoglalni – most, amikor a félgyarmati sorba taszított Magyarországon kibontakozóban van a fasiszta rendszer, amikor az „ordas eszmék” egyre inkább „anyagi erővé” válnak, a tömegek félrevezetésének, elbutításának következményei a tragikus végkifejlethez közelednek.

A./ Kádár János „a kompromisszumok robotosa” volt, minden politikai gesztusa és elhatározása, minden gazdaságpolitikai lépése arra irányult, hogy – legalábbis a felszínen – biztosítsa az úgynevezett társadalmi békét, a „csendet”. Ezt a látszólag háborítatlan állapotot Kádár olyan életszínvonallal vásárolta meg, amely szerény volt ugyan, de széles tömegeknek létbiztonságot nyújtott, valamelyest még folyamatosan javulgatott is – csak éppen nem álltak mögötte megfelelő teljesítmény-követelmények. Ennek az állapotnak az árát nyilvánvalóan csak *külföldi hitelek*ből lehetett *ideig-óráig* fedezni.

B./ A legsúlyosabb és az élet mindennapjaiban tapasztalható jelenség a gazdasági hatékonyság stagnálása, majd fokozódó romlása volt. A beruházások egyre kisebb részét tették ki a nemzeti jövedelem felhasználásának, voltak évek, amikor a felhalmozás abszolút mértéke is csökkent. *A termelő alapok* (a gépek és berendezések) *leromlása, avulása*, súlyosan tetézte a külső eladósodást, a felújítások, a szükséges cserék, a technikai fejlesztések elmaradása egyre tarthatatlanabb helyzetet teremtett, és voltaképpen mint belső adósság nyomasztotta az országot.

C./A szocializmus megvalósításához vezető folyamatban, amely egész történelmi korszakot ölel fel, végzetes törés következett be. A termelőeszközök köztulajdonba vétele, bizonyos megszorításokkal ugyan, államosítás és szövetkezetesítés formájában megvalósult, de *a fejlődés nem a társadalmasítás felé mutatott*. A termelőeszközök feletti rendelkezési jogot (az eszközök birtoklását) egy viszonylag szűk elit (a jelentősebb állami vállalatok és gazdaságok, illetve a nagy termelőszövetkezetek vezetőiből, a megyei párttitkárokból és tanácselnökökből, valamint egyes vezető állami funkcionáriusokból összeálló csoport) ragadta magához, és *belső konfliktusai ellenére egységes klikket alkotva, maga alá gyűrte a párt központi bizottságát, a maga javára korrigálta az állami akaratot*.

Amikor aztán a külföldi források már kiapadni látszottak, a belső adósságot pedig nem lehetett tovább halmozni, a hanyatló magyar gazdaság és a szocialista fejlődés követelményeivel sohasem szembesített, elpolgáriasuló társadalom – magától érthetően – tehetetlenül sodródott a válság felé. A kényelmes, követelmények nélküli életbe

beleszokott (vagy gorombán fogalmazva: belerohadt) párt- és állami vezetés, nemkülönben a széles értelemben vett gazdasági vezetés (vagy legalábbis annak túlnyomó része) [1] ezért még ekkor sem akarta, vagy nem volt képes felismerni a szükséges teendőket.

D./ Határozott meggyőződése, hogy a Hruscsov, Gorbacsov, Jelcin, illetve a Nagy Imre, Kádár, Grósz, Németh nevekkel megjelölhető események és történések, valamint ezeknek tragikus következményei semmiképpen sem a szocializmus bukását jelentik. Csakis arról van szó, hogy a szocializmushoz vezető, történelmi léptékű átmeneti korszakban, elvtelenségek, megalkuvások, árulások következtében a társadalom – de úgy is mondhatnánk, az emberiség – utat tévesztett. Ez nem először, és bizonyára nem is utoljára fordul elő a történelemben. Akármilyen nehéz helyzetben vagyunk is, és még nehezebb az, aminek elébe nézünk, egyre erősebb annak bizonyossága, hogy az emberiség végső pusztulásának egyetlen alternatívája létezik: a szocializmus, a kommunizmus.

I. A gazdaságpolitika

Az 1960-as évek elején tapasztalni lehetett a gazdasági zavarok sűrűsödését. A szocialista iparban a bérek és jövedelmek növekedése meghaladta a termelékenység növekedését. Ugyanakkor részint a szakszervezetek, részint a párt bizonyos körei a széles nyilvánosság előtt vitatták a parasztság és a munkásosztály életszínvonala közötti különbség problémáját. A politikai légkör feszültté vált. Ezzel párhuzamosan érzékelhetően romlott az ország ipari teljesítménye. Az élelmiszerellátás – a többi szocialista országgal való összehasonlításban is – jónak volt mondható, de az iparcikkek választéka tekintetében Csehszlovákia, az NDK és főként Jugoszlávia megelőzött minket. Közben nőttek a készletek, és ezzel párhuzamosan, változó intenzitással, áruhiányok mutatkoztak. A lakásépítésben is rosszul álltunk. Ezt akkoriban úgy fogalmazták meg, hogy „a központi tervutasításos rendszer tartalékai kimerültek”. [2]

A nehézségekre adott válaszok, az *ad hoc* formálódó társadalom- és gazdaságpolitikai lépések nem bizonyultak megfelelőnek. Halvány kísérletek sem történtek a problémák elméleti háttérének tisztázására; a megoldásukra szánt intézkedéseknek még a középtávú hatásait sem elemezték. Ha keményen fogalmazunk, meg kell állapítanunk, hogy 1953-tól a politikát, a gazdaságpolitikát pedig még inkább, a tudományos elméleti alapoktól való gyorsuló eltávolodás, az ösztönös, ellenőrizhetetlen sodródás jellemezte.

A Sztálin halála után fellépő Nagy Imre és programja – a korábban elkövetett hibák kijavításának indokával – a gazdaságpolitika középpontjába állította a fogyasztási cikkek kínálatának javítását. (Az ötéves terv 1952-es fölemelése nyomán a lakossági ellátás érzékelhetően romlott, meglehetősen általános volt az áruhiány, sajnos, az alapvető élelmiszerek tekintetében is. A szabadpiaci árak gyors emelkedése miatt az életszínvonal százalékos csökkenésének mértéke kétszámjegyű volt. Ezen segíteni kellett.) Az azonban nyilvánvalóan rossz válasz volt, hogy kialakítottak valamiféle nehézipar-ellenességet, és keményen bírálták azokat, akik ezzel nem értettek egyet. A korabeli *Szabad Nép* címlapján sorra jelentek meg fényképekkel illusztrált, lelkendező cikkek arról, hogy Csepelen, Diósgyőrben kanapékat gyártanak. Ennek a politikának – Nagy Imre leváltása

után, 1955-re – befejeződött a propagandája, de voltaképpen nem lépett a helyébe semmi. Az 1957. évi népgazdasági terv tárgyalásának folyamatában (augusztus és szeptember hónapokban) már részt vettem, és azt tapasztaltam, hogy a könnyűipar termelésének, az ipari szolgáltatások választékának és mennyiségének nagyon erős növelését szorgalmazták.

Nagyjából hasonló gazdaságpolitikát hirdetett meg Hruscsov is, aki tagadta a termelőeszközök termelésének primátusát – holott a Szovjetunió gazdaságfejlesztésének eredményei sokszorosan igazolták ezt a sorrendet, az elmaradt cári Oroszország hihetetlenül gyors felzárkózásának éppen ez volt a záloga. Ellenpróbaként pedig ott áll a tény, hogy Sztálin halála után, amikor a nehézipar fejlesztésének primátusát félresöpörték, a Szovjetunió hátralévő történetét a stagnálás jellemezte.

Az 1956-ra következő konszolidáció alapvető társadalom- és gazdaságpolitikai célja volt az élelmiszerellátás helyzetének javítása. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek egy része felbomlott, másik részük többé-kevésbé bénultan tengődött, ugyanakkor a lakossági vásárlóerő – az 1956. decemberi és januári teljesen megalapozatlan béremelések miatt – megnövekedett. A mezőgazdasági termelés fellendítése kulcskérdéssé vált. Részben a megmaradt termelőszövetkezetek bázisán, az 50-es évek végén újra megindult a szervezés, ami 1961-re gyakorlatilag be is fejeződött. A lenini elvek közül (önkéntesség, fokozatosság, állami támogatás) valójában csak a harmadik, a nagylelkű állami támogatás érvényesült nyíltan és kifejezetten.

A termelőszövetkezetek a 60-as évek végére megerősödtek, és jellegüket tekintve strukturális változásokon mentek keresztül. A háztáji földterület nagyságának korábbi szigorú korlátozottsága enyhült, másrészt a háztáji gazdálkodást a termelőszövetkezet minden lehetséges eszközzel felkarolta. A termelőszövetkezetek külön úgynevezett háztáji agronómusokat alkalmaztak, és megszervezték a háztáji gazdaságok vetőmag-, tenyészállat-, műtrágya- és tápellátását, valamint a termékek értékesítését. A háztáji gazdaságok működtetésével és minden határon túli támogatásával az agrárpolitika tulajdonképpen „visszakispolgárosította” a parasztságot. A magyar mezőgazdaság „szocialista” volt, abban az értelemben, hogy a földterület zöme a termelőszövetkezet tulajdonában volt. Ha azonban a termelést, a kibocsátást vesszük tekintetbe, a mezőgazdasági termelés közel felét a háztáji gazdaságok állították elő. A termelési viszonyokat illetően tehát a mezőgazdaság szocialista átszervezése csak félig valósult meg. Kétségtelen, hogy a „közös” és a „háztáji” gazdaságok között kölcsönös függés állt fenn, mindegyik életképtelen volt a másik nélkül. A termelőszövetkezetek az idők során nagy számban hoztak létre melléküzemágakat, ahol ipari termelés folyt. Az itt nyert jövedelmekből finanszírozták részben a nagyüzemi mezőgazdasági termelés veszteségeit. A parasztság jövedelmei jelentősen megemelkedtek, olyannyira, hogy feltűnést és visszatetszést keltve, meglehetősen általánossá vált ezekben a körökben a presztízs fogyasztás (emeletes „paloták”, feltűnően drága kerítések, családi kripták stb.). Kinyílt az olló egyfelől a bérek és fizetések, másfelől a paraszti jövedelmeinek között, a munkások és alkalmazottak életszínvonala egyre nagyobb mértékben maradt el a parasztságtól.

II. A gazdasági mechanizmus

A gazdasági mechanizmus reformjának gondolatával Nyers Rezső állt elő, aki abban az időben a SZÖVOSZ elnöke volt. A reformnak – ahogy akkortájt a magam számára megfogalmaztam – az volt a lényege, hogy „a népgazdasági terv céljainak megvalósítását a jövőben nem közvetlen tervutasításokkal, azaz jogi eszközökkel kell biztosítani, hanem a nyereségérdekeltségen keresztül, kombináltan alkalmazva a közgazdasági szabályozókat és a piaci hatásokat. A szabályozók mértékét pedig a tervcéloknak megfelelően kell kalibrálni.” Ez így egyszerűnek és talán hihetőnek is tűnt, a nyilvánosságban csak a szinte egyöntetű egyetértés, illetve a lelkes támogatás kapott hangot. A szkeptikus vélemények szűk baráti körökben és főként magánérintkezésben hangzottak el. A reformelgondolásokat, mind a Szovjetunió, mind egyes szocialista országok (NDK, Bulgária) részéről meglehetősen éles kritika érte, a 68-as csehszlovákiai események után pedig a reformfolyamat gyakorlatilag leállt, az elgondolások szerinti működést előkészítő további lépések pedig (az ár-, bér- és adóreform) nem történtek meg.

Amikor a reformot meghirdették, az egyik érv azt volt, hogy most végre meg fog szűnni a véget nem érő tervalkuk sorozata. De nagyon hamar tapasztalni kellett, hogy a tervalkut felváltotta a szabályozórendszer mértékei és módszerei körüli alku, amelyben a gazdaságirányító, illetve a központi tervező szervek rendre alulmaradtak. Csak sok évvel később értettem meg a „mértékadó közvélemény” fogalmát: így neveztem el „Adalék...” című, itt következő írásomban azt a réteget, amely oly mértékben kézben tartja a gazdasági és politikai kulcspozíciókat, hogy magatartásától – területileg és országosan egyaránt – tulajdonképpen minden függ. Ez a többé-kevésbé egységes „közvélemény” érdekszövetséget alkotott, amely a megyei párt- és állami szervek vezetőiből, továbbá a különféle ágazati érdekeket megtestesítő, felső vezetői rétegekből (az ipari és mezőgazdasági nagyüzemek vezérigazgatóiból, illetve elnökeiből) tevődött össze.

Adalék, gazdaságunk jelen helyzetének történeti elemzéséhez 1987-1988

(Részletek) ^[3]

1./ Az a gondolat foglalkoztat, hogy a párt- és az állami vezetés cselekedeteit milyen motivációk vezérelték és vezérlik most is. Úgy gondolom, van egyfajta belső tömegbázisa a pártnak és az államnak, amit a politika figyelembe vesz akkor is, amikor történetesen a külső impulzusokat értékeli, vagy valamilyen ideológiai megközelítést állít a politika mögé. A belső motivációt tehát én általánosnak és erősnek érzem, és úgy gondolom, hogy a külső, illetve az ideológiai motivációk ennek alárendeltségében hatnak. A belső tömegbázis, vagy „mértékadó közvélemény” ott működik, ahol valójában nincs népképviselő, és csak az a réteg töltheti be ezt a funkciót, amelyik széles értelemben véve kézben tartja a gazdasági és politikai kulcspozíciókat. Ezzel nem mondok semmi újat, ezt már többen szóvá tették, meg is írták, Fock Jenő több alkalommal ebben jelölte meg a kormányzati munka legfőbb fogyatékoságát. A kérdés az, hogy tudtunk-e szakítani ezzel a hatalmi struktúrával, tettünk-e erre egyáltalán kísérletet, vagy van-e egyáltalán ilyen szándék. A válaszem erre negatív. Az 1987-88-as évek történéseit – nem véletlenül – ezen a szemüvegen keresztül kíséreltem meg áttekinteni, mert úgy gondolom, hogy a szükségszerű gazdaságpolitikai lépéssorozat megfogalmazásakor, a siker esélyeinek mérlegelésekor ebből a helyzetből, illetve a helyzet megváltoztatásának lehetőségéből kell kiindulni.

2./ Az 1985-86-ban meginduló új reformhullám keretében megtett egyik nagy lépés,

nevezetesen: az adóreform működésének eddigi tapasztalatai alkalmat adnak tanulságok levonására. Az adóreform 1987-ben elindított munkálatai során, már valamikor 1987. II. negyedévében, megkezdődött a kormányzat és a „mértékadó” közvélemény közötti csatározgatás. Megkezdődött annak „bemutatása”, hogy az adóreform a vállalatok és szövetkezetek legalább felét veszteséges pozícióba sodorja, a másik felének legfeljebb a fele fogja tudni megőrizni régi helyzetét, így e szférának csak mintegy a negyede fog a korábbinál jobb helyzetbe kerülni. A személyi jövedelemadó rendszer bevezetése kapcsán egyre erőteljesebben kaptak hangot olyan vélemények, hogy a bérek bruttósításának a vállalatoknál nem lesz meg a pénzügyi fedezete, és elhangzottak követelések, hogy a bruttósításhoz szükséges bértömeget a vállalatoknál garantálják. Az év közepétől kezdett kirajzolódni a tervező és pénzügyi szervek körében az aggály, hogy az adórendszer a szándékolttól valószínűleg jelentősen eltérő jövedelemfolyamatokat, illetve jövedelemelosztzkodási arányokat indukál. Egyre megalapozottabbnak tűnt az a félelem, hogy a prognosztizált hatások nem következnek be: a különféle időszakokban készült számítások egyre inkább azt jelezték, hogy a termelői árak várt néhány pontos csökkenésére nem kerül sor, következésképpen nem valósul meg a profitráták feltételezett mintegy 40 százalékos csökkenése sem. így – ha ragaszkodunk a jövedelemcentralizálás eredetileg elképzelt arányaihoz – sok 10 milliárd forintos jövedelemdecentralizálódás jelentkezik, és végbemehet a költségvetési deficit minden határon túli növekedése. Az aggályokat más oldalról verifikálta az Országos Tervhivatal számítása, amely a változatlan áras és a folyóáras előirányzatokat képtelen volt összhangba hozni; a gap ^[4] a számításoknál is 10 milliárdokat mutatott.

Természetesen fellángolt a vita a támogatásokról és az adó mértékéről, hiszen látnivaló volt a rendkívül súlyos egyensúlyhiány. (A tapasztaltabbak felhívták a figyelmet arra, hogy minden „átárazásból”, amit az 1956 utáni magyar gazdaságtörténet produkált, a vállalati és szövetkezeti szféra kerül ki abszohít győztesként, ellentétesen a központi szándékkal.) Eközben a pénzügyi kormányzat (én azt hiszem, tértől és időtől függetlenül) ragaszkodott az eredetileg meghirdetett adófilozófiához, nevezetesen ahhoz, hogy az adóterheket csökkenteni kell. Hangsúlyozni akarom, hogy a filozófia helyes alapokon állt, mert az adókulcsok csökkentése az, ami esélyt ad a hatékony, gazdaságosan működő vállalatok dinamikusabb fejlődéséhez, csökkenteni képes a struktúrakonzerváló redistribúciót. A probléma az, hogy a jövedelmek támogatástartalma alig csökken, így az adófilozófia ellentétbe került az egyensúlyra törekvő gazdaságpolitika céljaival. E viták lángolása közepette történt az a váratlan fordulat, hogy valamikor 1987. szeptember hó végén – október elején (tehát tulajdonképpen még a tervezési munkák kezdetén) véglegessé váltak a szabályozórendszer mértékei, így a tervezés számára ezek adottságot jelentettek.

Az 1988. évi népgazdasági terv és állami költségvetés ilyen körülmények között tudatosan (mind a készítő, mind a jóváhagyók tudtával) nem túl tartalmas papírhalmazzá vált, az előirányzatok realitásában tulajdonképpen mindenki kételkedett. Ha jól emlékszem, a terv jóváhagyását végezetül azzal intézték el, hogy tervnek és költségvetésnek „kell lennie”, aztán majd a végrehajtás során meglátjuk, hogy mit lehet, illetve kell tenni.

3./ Az adóreform, a költségvetés összeállítása az 1988. évi (és általában az éves) terv kialakítása hosszú, több menetes, iterációs folyamatok közepette ment, illetve megy végbe, aminek során általában előbb születnek meg a különféle kompromisszumok, mielőtt azok összhatását a magyar gazdaság egészének szintjén át lehetne tekinteni. Az egyeztetések

során egyetértésre kell jutni, mert a kormány a viták eldöntésére nem éppen a legalkalmasabb testület. Egyébként is nagyon nehéz szembekerülni a szakminiszter véleményével, hiszen az ágazati felelősséget a kormány képtelen felvállalni. A szakminisztert pedig az esetek túlnyomó részében, valószínűleg a legerősebb vállalati érdekcsoport vezérli. Ennek az érdekcsoportnak az ereje több tényezőből táplálkozik: a monopolhelyzetből, az adott megyei pártapparátussal való összefonódásból, a KGST kapcsolatokból, stb. stb.

A létrejött kompromisszumok végső soron egyfelől rendkívül eredményesek voltak. A „mértékadó közvélemény” felsorakozott a kormány mögé, ennek talán az egyik legeklatánsabb megnyilvánulásaként értékelhető a Magyar Kereskedelmi Kamara augusztusi állásfoglalása, egyértelmű és egyöntetű kiállása az adóreform mellett.

A vállalatok és szövetkezetek akkor már tudták, hogy számukra az adóreform nem jelent akkora veszélyt, mint amekkorára számítottak. Végső soron megalapozatlannak bizonyult az a félelem is, hogy a Parlament decemberi ülészaka esetleg elveti az adótörvényeket. A parlamenti vita és jóváhagyás meglepően simán zajlott le, aminek legkevésbé sem az a magyarázata, hogy a Parlament laikus. A kormány decemberi parlamenti győzelme inkább azt bizonyítja, hogy a két nagy lobby (az ipari és a mezőgazdasági) szilárdan kézben tartja a Parlamentet, és, hogy a velük való megegyezés a kormányzat cselekvőképességének kifejezett kritériuma (egyelőre!).

4./ Ha a magyar gazdaság 1988. évi fejlődésének legfőbb várható mutatóit áttekintjük, néhány fontos következtetésre lehet jutni. Érdemes ezt az áttekintést a tervcélok tükrében elvégezni, hiszen a kormány kinyilvánított szándékait, gyakorlati tevékenységét így lehet szembesíteni a valósággal. Az bizonyosnak látszik, hogy az életszínvonal csökkentésére, a fogyasztás visszafogására irányuló cél összességében teljesül, bár eltérő struktúrában ahhoz képest, ahogy azt eredetileg megfogalmazták. Az infláció nagyobb lesz az eredetileg elfogadott 15 százaléknál, és feltehetőleg 2 ponttal nagyobb lesz a vállalati és szövetkezeti szektorban a nominális bérek növekedése is. Ennek a rétegnek az életszínvonala, illetve a fogyasztása tekintetében tehát a tervhez igen közel álló teljesítés várható. Ugyanakkor számottevően rosszabb helyzet alakul ki azoknál, akik nem a vállalati, szövetkezeti szektorban dolgoznak (az un. nem termelő szféra munkásai és alkalmazottai körében), valamint a nyugdíjasoknál, ahol a nominális jövedelmek nem tartanak lépést az inflációval. Egyelőre nem világos, de valószínű, hogy a jómódúak helyzete tovább javul. (A személyi jövedelemadó-bevételeknek a tervtől való elmaradása bennem azt a homályos érzetet kelti, hogy nem sikerült a láthatatlan, vagy akár a szürke jövedelmek megadóztatása.)

Feltéve, hogy az előbb leírtakat az 1988. évre vonatkozó végleges statisztikai és mérlegadatok igazolni fogják, látnivaló, hogy a lakossággal keményen elviseltetjük a szükségszerű gazdasági terheket, persze úgy, hogy azért az ipari és mezőgazdasági vállalati vezetés háttérében (a vállalati munkás- és alkalmazotti kollektívákban) ne alakuljon ki túlzott mértékben feszült helyzet. Be kell tehát látni, hogy az ipari és mezőgazdasági lobby bizonyos korlátok között betölt egyfajta népképviselőt, ami pozitívum. Másfelől azonban súlyos negatívum az, hogy óriási rétegek maradnak kiszolgáltatva mindenfajta képviselő nélkül. (Külön kérdés lehetne, hogy a SZOT, akarva vagy akaratlanul, mennyiben részese a vállalati és szövetkezeti lobbinak.)

A költségvetés helyzete még nem körvonalazható pontosan, de mindenképpen lényegesen rosszabb lesz a tervezettnél. Bizonyosra veszem azonban, hogy a költségvetési teljesítésnél is érvényesülni fog az a strukturális torzulás, amit az előbb a lakossági

életszínvonal alakulásánál említettem. Abban bizonyos vagyok, hogy a lakosság életszínvonalához tartozó, illetve hozzá kapcsolódó költségvetési kiadások tekintetében nem lesz túllépés: a költségvetési intézmények dolgozóinak bérszintje nem fogja meghaladni a tervezettet, és ugyanez vonatkozik az oktatás, az egészségügy összes kiadásaira is. A tervet meghaladó költségvetési deficit valószínűleg azokból a támogatási többletekből adódik majd, amelyek a profitot táplálják.

A vállalati és szövetkezeti szféra helyzete – bármilyen összehasonlításban nézzük – kedvezőbb lesz az eredetileg elgondoltnál. Ehhez nem kívánok kommentárt fűzni.

Végezetül mindezek a folyamatok megfognak mutatkozni a nettó eladósodásnak a tervezettet meghaladó növekedésében. (Amiben egyébként más tényezők is közrejátszanak.)

5./ Aszimmetria rajzolódik ki tehát abban a tekintetben, hogy az egyensúly javításának terheit miként osztjuk meg a jövedelemmel rendelkezők között. Látnivaló, hogy a költségvetés, illetve a vállalati és szövetkezeti szféra sokkal kevésbé viseli a terheket, mint a lakosság, következésképpen a közgazdasági környezet nem képez kellő erejű indítékokat arra, hogy a termelési és értékesítési struktúra javuljon, ésszerű költségvetés valósuljon meg, mérséklődjön a pazarlás.

Jelentőségénél fogva az elmondottak bizonyítására még egy tényezőt szeretnék kiemelni, nevezetesen azt, hogy várhatóan a legnagyobb készletnövekedés alakul ki az idén a vállalati és szövetkezeti körben, miközben ez egyáltalán nem látszik, illetve nem érződik a vállalatok likviditási helyzetének alakulásában.

El lehet azon gondolkodni, hogy az említett aszimmetria tudatos politikai megfontolásokon alapul-e, vagy a hatalmi struktúra spontán módon hozza létre, illetve termeli újra. A kérdés bennem úgy merül fel, hogy vajon a néphatalom letéteményeseként működő, a Központi Bizottság, illetve a Parlament által ellenőrzött párt és kormány küzdelme a mezőgazdasági és ipari lobbival hozza-e létre ezt az aszimmetriát, vagy pedig ez eleve adottság még akkor is, ha a tulajdonképpeni közös elhatározás nem ölti valamilyen paktum formáját.

Valójában a következő év, illetve évek terveinek irányelvei körül kibontakozó vita („A”, illetve „B” variáns) vált számomra igazán riasztóvá. A Központi Bizottság elé terjesztett dokumentum, az illetékes KB-titkár ezzel kapcsolatos bevezetője az én olvasatomban a jelzett aszimmetria tudatos elvállalását és továbbvitelét jelenti. Az „A” változat (a liberalizálás, a dereguláció) mögöttes lényegét én abban ragadtam meg, hogy a támogatások masszív leépítése együtt jár a leértékeléssel, és a támogatás leépítéséből, valamint – a leértékelésből adódóan – az ideit jócskán meghaladó, jelentős inflációval. Persze – leegyszerűsítve – ez igazából annyit jelent, hogy az „A” változat mellett sem érvényesül kényszer a vállalatokkal és szövetkezetekkel szemben, hiszen addig órizzuk e szféra működési feltételeinek változatlanságát, amíg csak azt az életszínvonal csökkenése elbírja. Számomra meglepő volt, hogy a Központi Bizottság milyen egységesen foglalt állást az „A” változat mellett. Nekem az a gyanúm, hogy az „A” változat ilyen monolitikus támogatása ugyanabból a struktúrából táplálkozik, mint amiről említést tettem az adórendszer sima parlamenti elfogadása kapcsán. Nyíltan fogalmazva: a Központi Bizottság valószínűleg ugyanúgy a mezőgazdasági és ipari lobb érdekeinek képviselője, mint a Parlament.

6./ 1988 utolsó negyedének küszöbén már csőd közeli állapotban van az ország. Egyre kevésbé látszik megalapozottnak olyan fizetési mérlegpozíció kialakítása, amely a nemzetközi hitelképesség megőrzése szempontjából elengedhetetlen volna; ijesztő számok

kerülnek forgalomba a költségvetés 1989. évre várható deficitjéről; az 1989-re elképzelt „árterv” lassacskán körvonalazódik, és minden jel az idei vagy annál magasabb mértékű infláció kialakulására utal, miközben a legcsekélyebb elmozdulás sem látszik valamiféle strukturális áttrendeződés felé; vagyis – ahogy én látom – versenyt fut egymással a nemzetközi hitelképességünket veszélyeztető külső effektus az életkörülmények folyamatos romlásából következő belső, gazdasági és politikai hatásokkal, hogy végezetül melyik is legyen az összeomlás közvetlen kiváltó oka. Persze, a kettő összefonódik és erősíti egymást.

Következtetések

1./ Az adóreformmal kapcsolatban nyilvánvalóan fel kell mondani az ipari és szövetkezeti lobbival 1987-ben létrejött egyezményt (a szinte paktum formáját öltő kompromisszumrendszert). A vállalatokkal és szövetkezetekkel szemben nagyságrendekkel kell erősíteni a strukturális átalakulás kényszerét. Ennek gazdasági és politikai kockázatát vállalni lehet, pontosabban, nem lehet nem vállalni.

2./ 1989-re „0” bázisú költségvetést kell kialakítani, legalábbis ami a kiadási oldalt illeti. Egyszerűen abból kell kiindulni, hogy a költségvetési támogatásokra nem képezhet jogcímet annak 1988. évi várható mértéke. A prioritásoknak ki kell alakítani egyfajta kemény sorrendjét, meg kell állapítani azokat a szükségleteket, amelyeket maradéktalanul ki kell elégíteni, a többi cél pedig annyi juttatásban részesülhet, amennyire forrás vagy van vagy keletkezik.

3./ Fel kell hagyni a munkaerő minden határon túli alulértékelésével, és az irreálisan nyomott bérszínvonalon keresztül történő közvetett vállalati támogatásokkal. Ma a munkabér az elemi szükségletek kielégítésére sem nyújt fedezetet (például lakhatás, gyereknevelés stb.), ezért mindenféle költségvetési kerülő utakon kell ehhez támogatást nyújtani. Közben a vállalatok magas profitja elkényelmesedéshez és önelégültséghez vezet, másfelől pedig táplálja a magas költségvetési centralizációt felpanaszoló demagógiát.

4./ Amíg nincs valós érdekképviselő, mert csak az ipari és mezőgazdasági lobbinak van módja érdekeinek masszív érvényesítésére, addig valamilyen tudatos ellensúlyt kell képezni, gondolom elsősorban a párt részéről.

A piaci hatások, a nyereségérdekeltség (vagyis az árutermelés marxi értelemben vett kategóriái) aligha fejthették ki szabályozó (egyensúlyt teremtő) hatásukat, mert ennek jószerével egyik előfeltétele sem valósult (valósulhatott) meg. A piac szereplői – csekély kivételtől eltekintve – monopolhelyzetben voltak, az árak igen jelentős hányada, központilag, vagy a KGST kapcsolatok révén szabályozott volt, a fejlesztési, beruházási tevékenység, az adózási, elvonási, illetve a központilag előírt amortizációs rendszer következtében a központi elhatározásoktól függött. Az „imitált” piac kvázi „eredményei” is csak imitáltak lehettek. A termelők közötti valós versenyről, még az ún. „tökéletlen versenyről” ^[5] sem lehetett szó. Másrészt a kapitalizmus, de főként a monopolkapitalizmus bőséges példákkal szolgál arra, hogy ne lehessen illúziókat táplálni az értéktörvény működésének „egyensúlyt teremtő” hatásával kapcsolatban.

Az 1980-as években részt vettem egy pénzügyminisztériumi értekezleten, ahol arról volt szó, hogy a tervek átárazása során tízmilliárdos nagyságrendű GDP egyszerűen

eltűnt. (Ez a nagyságrend mai értéken több száz milliárdot jelentene.) Senki sem tudott erre értelmes magyarázatot adni, se az árhivatal (Csikós-Nagy), se a Pénzügyminisztérium, se az Országos Tervhivatal, de azzal mindenki tisztában volt, hogy ezt a pénzt a vállalatok és szövetkezetek „eldugták”, hogy nyereségtartalékul szolgáljon. Végül abban maradt a társaság, hogy az eltűnt összeget a bázisszám korrekciójával kell eltüntetni.. Ebbe a Központi Statisztikai Hivatal (Nyitrai Vera és Zala Júlia) is belement. Amikor valamelyik főnök megkérdezte, hogy „akkor ez most így rendben van?”, félhangosan odasúgtam a mellettem ülő Madarassy Attilának: „igen, elvtársak, mostantól kedve ez *így volt!*”

A gazdaságirányítás reformja, a központi tervirányítás felszámolása megszüntette a központi bérszabályozást. Ez a lépés – mint fentebb már említettem – párosult az agrárium és a bérből és fizetésből élők jövedelmi ollójának szétnyílásával, komoly bérfeszültségek kialakulásával. A helyzet a társadalomban, a párt- és állami szervek körében vitákat gerjesztett. Nemcsak a feszültségek kerültek szóba, hanem a „szocialista modell” egyes kérdései is, mint pl. a „frizsiderszocializmus”, a „munkás-paraszt szövetség”. A viták rövid idő alatt elenyésztek, a vállalati gazdasági munkaközösségek (VGMK) „pillanatokon belül” áthidaltak minden feszültséget. Az pedig, hogy ezek elszaporodása, az ezekben szerezhető jövedelmek hogyan tették voltaképpen „csökkent értékűvé” a szocialista nagyüzemben, a törvényes munkaidőben végzett munkát, valójában senkit sem érdekelt. ^[6] A kispolgárosodási folyamat a mezőgazdaság után utolérte az ipart, pontosabban, a munkásosztályt is.

A fizetésből élők (orvosok, tanárok, köztisztviselők stb.) és a nyugdíjasok tényleges veszteseivé váltak a nagyon sokszor spontán jövedelemfolyamatoknak. Ezen időnként úgynevezett központi bérintézkedésekkel enyhített a kormányzat.

Az éves népgazdasági tervek előkészítése során külön gondot kellett fordítani az úgynevezett „közérzetjavító” intézkedésekre. Ezek közül a leglényegesebb az 1960 és 1975 közötti első, majd az azt követő második lakásépítési program volt, aminek keretében milliós nagyságrendben létesültek új lakások. Ilyen volt például a külföldi utazások szabályainak enyhítése, a valutaellátmányok újbóli szabályozása. Már a Grósz kormány idején – az MNB és a PM heves tiltakozása ellenére – a valutaellátmányt személyre szabottan adták ki, ekkor indult az autós bevásárlási népvándorlás a közeli Burgenlandba, amikor (a hírek szerint) még a halott nagymamát is bepakolták a Trabantba, hogy az ő valutájához is hozzájussanak. Ha azt a pénzt, amit erre a célra elköltöttek, tartós fogyasztási cikkek behozatalára fordítják, akkor a magyar kereskedelem (és az állam) bevételei növekedtek volna általa (a kereskedelmi árrés pedig nem az osztrák kereskedők zsebébe vándorol). Arról nem is szólva, hogy fél Európa rajtunk röhögött.

III. A 70-es évek elejére-közepére kialakult társadalmi-termelési viszonyok

Tapasztalataim szerint a gazdasági, állami, tömegszervezeti és pártvezetők legbefolyásosabb rétege – az átmeneti korszak „mértékadó közvéleménye” –, helyzeti előnyével visszaélve, egyes ágazatok, vállalatok, csoportok különérdekeit, illetve végső fokon (vagy akár még közvetlenül is) saját magánérdekeit érvényesítette az osztársadalmi érdek

rovására. (Pl. úgy, hogy a szabályozórendszer körüli alkudozások során, összeköttetéseit vagy a pillanatnyi erőviszonyokat kihasználva, eredményesen alakított át vállalati rendelkezésű jövedelemmé olyan jövedelmeket, amelyek a költségvetést illették volna.) Marakodás folyt az elosztásbeli előnyökért, az extra anyagi erőforrásokért, háttérbe szorítva a népgazdaság egyre sürgetőbb reális szükségleteit; a marakodók pedig klikkekbe és lobbikba tömörültek, hogy minél nagyobb részt hasítsanak ki maguknak *a közvetlen termelők által köztulajdonú termelőeszközökkel megtermelt jövedelemből*. Tulajdonképpen *a kizsákmányolás csíraformája* volt ez, *idegen munka kisajátításának sajátos, álcázott módja, amely nem a termelőeszközök magántulajdonán alapul, hanem az állami tulajdonú termelőeszközök feletti tényleges, gyakorlati rendelkezésén*. Az állami tulajdon részben – de tendenciája szerint növekvő mértékben – afféle jogi „spanyolfallá” lett, mögötte folyt a közvetlen termelők által előállított értékek egy részének magánérdekű elosztása a „bennfentesek” között. Ez az állami tulajdon közvetítésével végzett, rejtett kizsákmányolás nem vetett véget azonnal a szocialista irányú fejlődésnek; de kezdettől fogva kirajzolódtak benne az *államkapitalista tendenciák*, majd ellenállás híján lépésről lépésre kiszorították az átmeneti kor szocialista elemeit, és menthetetlenül a tőkeuralom visszaállításával végződtek. (Szeretném hangsúlyozni: ebben és csak ebben a vonatkozásban tartom jogosnak az „államkapitalizmus” fogalmának alkalmazását az átmeneti kor száz százalékban állami tulajdonú termelő egységeire. Egészében véve, a korszak semmiképpen sem minősíthető „államkapitalizmusnak”, vagy éppen „állam-szocializmusnak” – ha némelykor mégis annak minősítik, akkor azért, hogy az állam gazdasági és társadalmi irányító szerepét tegyék felelőssé a bukásért, és az „önigazgatás” anarchisztikus változatait reklámozzák a szocializmus megteremtésének egyedül üdvözítő módszereként.)

A másik, ezzel összefüggő vonás a munkaerő újratermelődését kizáró alacsony bérszínvonalban ragadható meg – nevezetesen abban, hogy az ehhez szükséges jövedelemszint biztosításának gondját a termelőszféra áthárítja a költségvetésre, a költségvetés bonyolult, sokszintű támogatási rendszerére. Az alacsony bérszínvonal miatt kell ártámogatásban részesíteni az alapvető fogyasztási cikkeket, a lakhatást, a háztartási energiát stb. Az alacsony (kényszerűen alacsonyan tartott) bérszínvonal gyakorlatilag kizárja a munka szerinti elosztás elvének érvényesítését, mert a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő jövedelem differenciálás ilyen körülmények között lehetetlen.

Az ötvenes évek nagy iparosítási hulláma felszámolta az ipari tartaléksereget, és megszüntette a mezőgazdasági népesség körében a burkolt munkanélküliséget is. Az egész gazdasági szisztémát, története szinte teljes időszakában, a munkaerőhiány jellemezte. A munkaerőhiány és a foglalkoztatott munkaerő alacsony hatásfokú felhasználása egymást erősítő folyamattá vált, a munkamorál, a munkafegyelem kezelhetetlenül fellazult. A munkásöntudat – az akármilyen alacsony színvonalú munkavégzés hallgatólagos elfogadottsága miatt – érthetően alig-alig pislákol.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet hosszú történelmi korszaka alatt, amely a hatalom megszerzésétől a szocialista termelési viszonyok megteremtéséig tart, az osztályharc nem szűnik meg, hanem új körülmények között, bonyolult, sokfrontos és értelemszerűen élesedő formákban folytatódik. A fennmaradó áru- és pénzviszonyok és a velük összefüggő egyenlőtlenségek „napról napra és óráról órára szülik” a kapitalizmust, és nincs eleve eldöntve, hogy „ki kit győz le”.

A fordulat éve (1948) után, az egymást követő államosítások elérték az egyéni tőké-

seket, a magánkisiparosokat és magánkiskereskedőket is. Új világháború fenyegetett az USA és Nagy-Britannia részéről; 1951-52-től az események fegyverkezésre és erőltetett ütemű iparosításra kényszerítették a szocialista irányú országokat, így hazánkat is. A kormány kénytelen volt felemelni az ötéves terv nehézipari előirányzatait – ami zuhanást okozott az életszínvonalban, és elkerülhetetlenné tette a jegyrendszer bevezetését. A jegyrendszerrel párhuzamosan kialakult feketekereskedelem felpörgette a hiány okozta inflációs folyamatokat; a drákói szigorral meghozott (néha halálbüntetést kiszabó) ítéletek visszatartó ereje pedig nem volt elegendő, mert a visszaélések okát, az áruhiányt, nem szüntethette meg.

Sztálin halála után, a Nagy Imre féle koncepció (a kötelező beszolgáltatás megszüntetése, a hol nyílt, hol burkolt nehézipar-ellenesség, a fogyasztásnak a felhalmozás terhére való növelése) az 1956 utáni években felülkerekedett, függetlenül attól, hogy miként alakult Nagy Imre egyéni megítélése és sorsa. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet ekkor bicsaklott meg, fordult az ellenkezőjére, váltott át a kapitalizmus sajátságos restaurációjára.

Ezt a helyzetet a gazdaság közvetlen irányítói hamar felismerték, ehhez szabták stratégiájukat és taktikájukat. Rájöttek hogy Kádár János és nyomában a teljes pártirányítás az ellentmondások és éles konfliktusok feltétlen elhárításában érdekelt. Ezt az igényt a felső pártszervekkel, illetve azok vezetőivel megkötött alkuk, véd- és dacszövetségek révén elégítették ki.

Természetesen voltak olyanok, akik másképpen képzelték el saját szerepüket, feladataikat, akikben nem hunyt ki a hivatástudat és a politikai elkötelezettség. Ezeket a személyiségeket azonban a rendszer „bedarálta”. Martos István a Medicor vállalat egykori vezérigazgatója – vele volt szerencsém sok baráti beszélgetést folytatni – a gazdasági racionalitásnak, a vállalat hatékony működtetésének feltétlen primátusát vallotta, és ha ennek az ellenkezőjét tapasztalta, mindkét irányba (felfelé és lefelé is) keményen vitakozott, megpróbált ellenállni; de végül is engednie kellett, a körülmények hatalma mindig erősebbnek bizonyult. Martos éppen csak megtűrt személlyé vált (főnökei komiszkenyéren tartották, nem tüntették ki, nem kapta meg azt az erkölcsi és anyagi megbecsülést, amit mások, sokkal kevesebb munkával, kevesebb eredményt felmutatva, könnyedén elértek.) Hasonló volt a helyzete az Égisz Gyógyszergyár vezetőjének Orbán István vezérigazgatónak is, akit a nyugdíjazását követő napon vitt el az infarktus. Tímár Mátyás, az MNB elnöke – miután felszólalt a párt kongresszusán, és kemény szavakkal bírálta az eladósodási politikát – kimaradt a Központi Bizottságból, és kihagyták a párt gazdaságpolitikai bizottságából is. Elkötelezett, tisztességesen gondolkodó ember volt Madarassy Attila is, a Pénzügyminisztérium „örökös” államtitkára, akiből, gerinccessége okán, sohasem lehetett miniszter. És sokan mások. És persze nagyon gyakran találkoztam olyanokkal, akik akár tudatlanságuk, akár gerinctelenségük miatt igyekeztek minél jobban belesimulni az elitbe, nem néztek szembe a helyzettel, viszont sűrűn vadásztak és főleg vadászvacsoráztak, teniszkönyököket szereztek maguknak, ultiztak és ittak, mintegy felelevenítve az úri osztály meglehetősen visszatetsző attitűdjeit. Tartok attól, hogy ezek voltak többen.

Minden hiba és ellentmondás ellenére, az élet minősége, legalább is a társadalom túlnyomó többsége számára, összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a Horthy-uralom idején. Az élet minősége bőven kibírja az összehasonlítást a mai viszonyokkal is. Általánossá vált a társadalombiztosítás, a nyugdíjjogosultság (a mezőgazdasági népesség számára is), ingyenes lett az egészségügyi ellátás, az oktatás (valamennyi szinten),

praktikusan megszűnt a pauperizmus (még a legelesettebb cigány népesség körében is), többé-kevésbé megoldódott a lakáskérdés. Az egyéni jövedelmek közötti különbségek jelentősen csökkentek: ha jól emlékszem, az alsó és a felső kvartilis közötti szorzó nemigen haladta meg az ötös értéket.

Az átmeneti társadalom tehát távolról sem volt kapitalista rendszer, de a szocialista vonások nem erősödtek, a kapitalista jellegzetességek pedig nem gyengültek a továbbfejlődéshez szükséges módon. Jóllehet a termelési viszonyok – kivált a fordulat évét követően – gyökeres változásokon mentek keresztül, 1954-1956 után a fejlődés megtorpant, bizonyos mértékű visszarendeződés következett be, a fejlemények tendenciája pedig egyre inkább a kapitalizmus restaurációjának irányába mutatott.

IV. Az eladósodás

A 70-es évek közepétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország gazdasága a működésképtelenség felé halad. A külső feltételek folyamatos romlása mind élesebb ellentétbe került a belső viszonyok változatlanságával. Ezt az ellentmondást nyugati hitelek felvételével oldotta fel az ország vezetése, amíg erre módja volt.

Az 1974-es olajárrobbanásra a magyar politikai és gazdasági vezetésnek az volt a szilárd és akkor megdönthetetlennek látszó álláspontja – jóllehet a szakértők, a piaci elemzők itthon és külföldön egyaránt az ellenkezőjét állították –, hogy a kapitalizmusban szokásos, spekulációs ármanipulációról lehet csak szó. Ezzel tehát nem kell törődni, mert rövid időn belül az árak visszaesnek majd az eredeti szintre. A fellépő egyensúlyhiányt, magától érthetően, külföldi hitelek felvételével kell ellensúlyozni, annál is inkább, mert alacsony kamatozású közép- és hosszúlejáratú hitelekhez szinte korlátlanul hozzá lehetett jutni.

A következő évben (1975-ben) Fock Jenőt Lázár György váltotta a miniszterelnöki széken, és meglehetősen széleskörű őrsgváltás történ a kormányban. A szakmai és a szélesebb politikai közvélemény szerint, a személyi változások az ilyen vagy amolyan módon elkötelezett reformerek „bukását” jelentették. Csak sok évvel később, valamikor a nyolcvanas évek közepén értettem meg, hogy körülbelül ekkor szilárdította meg a hatalmát az ipari és mezőgazdasági lobb. Fock – aki sohasem mutatkozott „elkötelezett” reformernek, akit láthatóan kevésbé érdekeltek a különféle reformtanulmányok, de aki kikövetelte a népgazdasági érdekek szolgálatát a vállalati és tárcaérdekekkel szemben – vereséget szenvedett. Focknak külön is a szemére hányták, hogy „összeférhetetlen”, és azt is, hogy a kölcsönös külkereskedelmi áruszállítások tervtárgyalása során állandóan ellentétbe került a szovjet féllel. Fock a párt kongresszusán sem „átallotta” keményen kritizálni a minisztereket, mondván, hogy „nem a népgazdasági érdeket szolgálják a tárcájuk élén, hanem a tárcaérdeket képviselik a kormányban”. A halk szavú, különösebb politikai múlt nélküli Lázár György kiválasztása sokakban keltett értetlenséget. Hiteles forrásból van tudomásom arról, hogy megkérdezték az Öreget, miért éppen Lázárra esett a választása. „Olyan szép szól magyar ember” – hangzott a válasz. Járt a szóbeszéd, hogy Kádár és felesége, Tamáska Mária (Mária néni), aki személyi ügyekben a fő tanácsadója volt, nem kedvelték az egyéniségeket, ezért társaságukban tanácsos volt keveset beszélni, és csak az általános hangulatba simuló véleményt mondani.

A 70-es évek második felében alapozódott meg a Kádár János nevéhez fűződő „gulyáskommunizmus”, illetve a „legvidámabb barakk” megjelölés. A hitelek felvétele révén bekövetkező viszonylagos forrásbőség már azt is lehetővé tette, hogy az alkalmazottak bizonyos csoportjainál központi bérkorrekciók történjenek. Ekkor kezdődött a tenyéri telkeken fakalyibák létesítése, a „Trabant” kultusz. Az általános kispolgárosodási folyamatot ideológiai szempontból Kádár híres mondása: „Aki nincs ellenünk, az velünk van”, valamint az Aczél György nevéhez kapcsolódó kultúrpolitika alapozta meg. Ez utóbbinak a foglalatja az elhíresült „három T”, a „támogatni, tűrni, tiltani” programja. A „tiltani” kategóriába zömmel a rendszer baloldali bírálói kerültek.

A jelentősnek ítélt béremelések mellett, olykor-olykor megjelentek írások, szociológiai riportok a szegénységről, a munkásszállók, a „fekete vonatok” népéről. Ha jól emlékszem a 70-es évek végén, vagy talán a 80-as évek legelején Huszár István publikált a szegénységre vonatkozó adatokat, Ferge Zsuzsával közösen. Ezeket a közléseket a párt, enyhén szólva, nem fogadta szívesen, mert „a szocializmusban nem lehet szegénység”. Ha pedig mégis van, akkor az nem a rendszer hibája. [7]

A második olajárrobbanás 1979-ben szétrombolta azokat az illúziókat – ha egyáltalán voltak még –, amelyek abban bíztak, hogy az olajárak emelkedése csak átmeneti, konjunkturális ingadozás. Az 1980 évi tervek érzékeny áremelkedéseket irányoztak elő (pl. a tökehúsét), amelyek – ha jól emlékszem – mérsékelt (1-2 százalékos) életszínvonal-csökkenéssel jártak, vagy legalábbis megállították a fogyasztás emelkedését. Ezek a fájdalmas lépések a legalacsonyabb jövedelmű sokgyerekes családokat sújtották, ahol az egy főre eső jövedelem mindig a legalacsonyabb, és a nyugdíjasokat érintette leginkább. Ezeknek a rétegeknek a fogyasztásában képviselik a legnagyobb arányt az alapvető élelmiszerek. [8]

A világpolitikai helyzet is változott. A Vörös Hadsereg afganisztáni intervenciója szokatlanul erősen érintette a pénzpiacokat, a hitelkínálat szűkült, a kamatok emelkedtek. Voltaképpen ekkor kezdett már láthatóan érlelődni az a helyzet, amely elvezetett a likviditási válsáig, az IMF-hez, illetve a Világbankhoz való csatlakozásig.

Tomasi di Lampedusa mondatja regényhőisével: „Mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy minden változatlan maradjon.” Akkor, a 80-as évek első felében gondoltam arra, hogy a dolog valószínűleg fordítva is igaz lehet: ha nem hajtunk végre kellően érzékelhető olyan lépéseket, amelyek alkalmasak kikényszeríteni a vállalati és szövetkezeti gazdálkodás hatékonyságának számottevő növelését, akkor majd mindent megváltoztat egy gazdasági összeomlás. (A rendszerváltozásnak még a halvány gyanúja sem ötlött az eszembe.)

A külföldről felvett hitelek állományának növekedése (a hitelek esedékes törlesztését és a kamatokat mindig újabb és újabb hitelekből fizettük, és a belföldi hiányra további hiteleket vettünk fel), valamint a belső adósság felhalmozása (a beruházási hányad, később a beruházások, felújítások abszolút csökkenése) tette lehetővé – persze, csak korlátozott ideig – a Kádár által elképzelt „társadalmi békét”, a néppel kötött üzlet elemeit:

- A társadalmi, gazdasági elit érdekérvényesítésének gyakorlatilag nem létezett korlátja. A gazdasági szabályozó rendszer elemei és mértékei körüli alkuk során sikeresen hárítottak el minden olyan törekvést, amely a gazdasági hatékonyság javítására, a társadalmi termelékenység növelésére jelentett volna valamelyes kényszert.

- Az üzemekben, a termelőszövetkezetekben végzett munka leértékelődött. Általános gyakorlattá vált a látszatfoglalkoztatás, azaz a valós munkanélküliség virtuálissá alakítása:

az üzemeken belüli munkanélküliség. A munkások és a mezőgazdaságban dolgozók valódi, érdemi munkaerejüket a vállalati gazdasági munkaközösségekben, vagy a háztáji gazdaságban (esetleg mindkettőben) használták fel, a szocialista munka megszűnt „becsület és dicsőség dolga” lenni. A pártpropaganda által rutinszerűen szorgalmazott szocialista brigádmozgalom kiüresedett, az idők során poros díszletté silányult.

A legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatták az elengedhetetlen lépések megtételére, holott még a 80-as évek második felében is látszott egy (igaz, nagyon keskeny) ösvény, amin haladva a bukás, az összeomlás elkerülhető lehetett volna. Erről a lehetőségről az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete részére tanulmányt készítettem, ebből közlök az alábbiakban néhány részletet.

Egy új fejlődési szakasz pénzügyi feltételei és lehetőségei az 1990-ig terjedő periódusban ^[9]

A külgazdasági helyzet drámaian változott: lezajlott az első és második olajárrobbanás, a kamatár-robbanás, romlottak a cserearányok, a világgpiaci recesszió értékesítési nehézségeket támasztott, keményedtek a KGST-kapcsolatok feltételei, stb.). A kedvezőtlen eseményekre későn és elégtelenül reagáltunk. Kritikus helyzet alakult ki, amelynek legfőbb tényezői az alábbiakban foglalhatók össze:

Az ország adósságállománya viszonylag nagy, az adósságszolgálat (a törlesztés és a kamatfizetés együtt) szintén magas és egyenetlen időbeli terhelést jelent. Az 1984-86 közötti években az adósságállomány folyamatosan kedvezőtlennek váló lejáratú összetétele miatt – törlesztési csúcs jelentkezik: a törlesztési kötelezettség 40-50 %-kal magasabb lesz ebben a 3 évben, mint 1982-ben, 1983-ban volt. A 3 évig tartó törlesztési csúcs 1987-ben némileg enyhül, de csak 1988-ban várható olyan mértékű törlesztési kötelezettség, amelynek nagysága az 1982-83-as évekének felel meg. A várható törlesztési nagyság megtervezésében jelentkezhetnek bizonytalanságok: a mai ismeretek csupán a törlesztési kötelezettségek lehetséges minimumát állapíthatják meg, egyáltalán nem elképzelhetetlen azonban, hogy –ha a közeli jövőben is kedvezőtlen lejáratú hitelek felvételére kényszerülünk – a magas törlesztési kötelezettséggel jellemezhető időintervallum esetleg évekkal is meghosszabbodik.

A hitelpiacok továbbra is bizonytalanok lesznek; valószínűleg hosszú távon kell azzal számolni, hogy a hitelkínálat, illetve ezzel egyenértékűen a hitelfelvételi lehetőségek a mi szempontunkból erőteljesen korlátozódnak. A következő években objektív kényszer lesz számunkra, hogy fennálló adósságállományunkat csökkentjük, azaz korábban felvett hiteleinket folyamatosan törlesszük. A fennálló adósságállomány kényszerű törlesztése következik be ugyanis akkor, ha a hitelfelvételi lehetőség alatta marad a törlesztési kötelezettségnek. Az országra nehezedő gazdasági teher szempontjából ez azt jelenti, hogy folyamatosan, évről-évre olyan nagyságú aktívumot kell produkálnunk, amely fedezetet teremt a kamatfizetésre, valamint az adósságállomány csökkentésére.

Az aktívumkövetelmény miatt a nemzeti jövedelemnél alacsonyabbnak kell lennie a belföldi végső felhasználásnak, a fogyasztás és a felhalmozás együttes nagyságának. A különbség teremt fedezetet az aktívumkövetelmény finanszírozására. A mai ismeretek arra utalnak, hogy a következő években is el kell szenvednünk a cserearányaink romlásából adódó veszteségeket. (Cserearányvesztés várható dollárviszonylatban is, ennél azonban

jelentősebb a rubel-elszámolású relációban.) A termelési és értékesítési szerkezetnek a kívánatosnál lassúbb átalakulása, ami a korszerűsödési folyamat elnehezülésében is kifejezésre jut, valószínűleg tartós tendenciává teszi cserearányaink romlását.

Az adatok ismeretében nyilvánvaló, hogy az 1990-ig terjedő periódus két egymástól élesen elkülöníthető szakaszra bontható. Az egyik szakasz azt a periódust öleli fel, amikor törlesztési kötelezettségeink torlódnak és e torlódás következtében óhatatlanul bekövetkezik az adósságállomány csökkenése, fennálló adósságaink egy részének kényszerű törlesztése. Ez a periódus kedvező esetben 1984-re, '85-re és '86-ra terjed ki, amit követ a valamelyest enyhébb feltételeket támazstó, de azért még ehhez a periódushoz tartozó 1987-es esztendő.

A másík periódus karaktere voltaképpen attól függ, hogy az előző szakasz nehézségeit hogyan sikerült átvészelní, azaz mennyire volt eredményes a – későbbiekben még kifejtendő – túlélési politika, illetve az erre irányuló törekvés. Értelmes alternatívákat a másodík szakaszra csak akkor lehet felrajzolni, ha a túlélési szakasz sikeres volt.

1. Az 1984-87 közötti szakasz

A gazdasági fejlődés 1987-88-ig terjedő periódusát olyan hosszú konszolidációs időszaknak kell felfogni, amelyik lényegében az 1978. decemberi KB határozat nyomán 1979-ben kezdődött, és a külgazdasági egyensúly javulásában folyamatos eredményeket hozott. Jóllehet az eddig eltelt időszak sikerei impozánsak voltak, mégis azt kell megállapítani, hogy a romlófeltételek közepette nem voltak elégségesek. **Az elért eredmények tekintélyes része meglévő tartalékaink egyszeri és megismételhetetlen feléléséből adódott.** Következésképpen az 1984-87 közötti periódus feladatai rendkívül nagyok, e feladatok teljesítésének körülményei rendkívül nehezek.

A törlesztési kötelezettségek torlódásai különleges súlyt adnak annak, hogy prezentálható, a megtett intézkedések és azok eredményei alapján bizonyíthatóan egyensúlyra törekvő gazdaságpolitikai vonalvezetést kell érvényesítenünk, elsősorban a nemzetközi hitelfelvételi lehetőségek bővítése érdekében. A gazdasággal szemben jelentkező aktívumkövetelmény nagyságát az határozza meg, hogy az elkövetkező 3-4 évben milyen nagyságú hitelfelvétellel számolhatunk. Ha a hitelfelvételi lehetőség a jelenlegi szinten marad, vagy esetleg tovább szűkül, ebből olyan veszélyes nagyságú aktívumkövetelmény alakul ki, amely messze meghaladja a gazdaság adott teljesítőképességét; így vagy saját elhatározásunkból leszünk kénytelenek súlyos – a gazdasági folyamatokat alapján szétziláló – intézkedések sorozatát megtenni, vagy rövid időn belül fizetőképtelenek leszünk, átütomezési tárgyalásokra kényszerülünk, és vállalnunk kell ennek minden hátrányos következményét. Ha azonban sikerül a hitelfelvételi lehetőségeket bővíteni, akkor a gazdasággal szemben megjelenő aktívumkövetelményt esetleg a realitások határai között lehet tartani, ami lehetővé tenné, hogy súlyosabb törések nélkül átvészeljük ezt a periódust. Ebben az ugyancsak áldozatokkal járó, de mégis kedvezőbb esetben túlságosan súlyos veszteségek és károk nélkül eljuthatnánk az 1987-88-as évekhez, amikorra törlesztési kötelezettségeink enyhülnek. Valójában két lehetséges út áll előttünk. Az egyik út, tudatosan vállalt és irányított, áldozatok meghozatalával, a súlyosabb törés elkerülésével a túlélést jelentheti, a másík pedig az, hogy kiszámíthatatlan folyamatoknak engedünk teret: fizetőképtelenné válva, hosszú és kemény átütomezési tárgyalásokba

bocsátkozunk, viselve a hozzávetőleg sem felmérhető konzekvenciákat. Az igazsághoz tartozik, hogy a két lehetséges út megválasztásában nem vagyunk önállóak: lehetséges, hogy minden erre irányuló törekvésünk és szándékunk ellenére sem sikerül a magasabb hitelfelvételi program megvalósítása, és ennek révén a súlyosabb törés elkerülése. Az viszont bizonyos, hogy a túlélést előmozdító döntések meghozatalának elmulasztása, vagy halasztása utóbb már jóvátehetetlen következményekkel járhat.

a/ Az eddigi út megtörése

Viszonylag egyszerűbb felvázolni a rendkívül hátrányos következményekkel járó, azaz a fejlődésben kifejezett és súlyos törést létrehozó alternatívát és ennek következményeit. Ez a helyzet akkor áll elő, ha nem sikerül a hitelfelvételi lehetőségeket bővíteni, azaz ha a törlesztések torlódása miatt megmutatkozó többletterheket nem lehet a hitelfelvetelek egyidejű bővítésével többé-kevésbé ellensúlyozni. Ebben az esetben rendkívül magas, az ország teljesítőképességéhez viszonyítva aránytalanul nagy külkereskedelmi aktívumkövetelmény jelentkezik, amit a belföldi végső felhasználás egészen drasztikus csökkentése nélkül nem lehet teljesíteni. Ha pedig bekövetkezik a fizetőképтелenség, akkor spontán folyamatok váltják ki a belföldi végső felhasználás drámai esését. A helyzet ugyanis az, hogy a jelenleginél érdemlegesen magasabb külkereskedelmi aktívumot aligha tudunk produkálni az export bővítése útján. Az elmúlt évek folyamataihoz hasonlóan, a külkereskedelmi egyenleg javulása elsősorban a belföldi végső felhasználás és az import – ez utóbbi esetben drasztikus – visszafogásával érhető el. Mármint, akár mi magunk korlátozzuk az importot az irreálisan magas aktívumkövetelmény teljesítése érdekében, akár spontán csökken az import a fizetőképesség elvesztése miatt, a következmény mindenképpen a termelés visszaesése lenne. Mindez egymást erősítő folyamatokat gerjesztene, amelyek végeredményben az ország történelmi léptékkal mérhető visszacsúszásában fejeződnek ki. A termelés visszaesése csökkentené az ország exportteljesítőképességét. Ezáltal – az import további kényszerű korlátozása miatt – újabb és újabb termeléseszköcsökkenés következne be, ami a kapacitások széles körű kihasználatlanságához és munkanélküliséghez vezetne. Minthogy a gazdaság bármelyik állapotában követelmény, hogy a belföldi végső felhasználás kevesebb legyen a megtermelt nemzeti jövedelemnél, a kényszerű importkorlátozás nyomán bekövetkező termelés-visszaesés a belföldi végső felhasználás további csökkentését követelné. Minthogy pedig a felhalmozás ma már alig képvisel 13 %-ot a nemzeti jövedelem felhasználásában, a végső felhasználás csökkentése csak a fogyasztás, az életszínvonal csökkentésével, eddigi eredményeink igen jelentős részének feladásával lenne csak elérhető. Válsághelyzet alakulna ki. Az életszínvonal drasztikus csökkentésére a lakosság csökkentené megtakarításait, esetleg részben felhasználná takarékbetéteit, hogy – a bekövetkező áremeléseket ellensúlyozva – fogyasztását a korábbi szinten őrizhesse meg. Kiéleződnek a jövedelmi és a vagyoni különbségekből adódó társadalmi feszültségek. Árualap hiányában súlyosan megbomlana a vásárlóerő és árualap egyensúlya. Újra megjelennének a sorban állások, elkerülhetetlenné válna bizonyos termékek esetében a jegyrendszer bevezetése. Felerősödne a spontán – árualap hiányában központilag aligha vezérelhető – inflációs folyamat. Hosszú időn keresztül lehetetlenné válna az állóalapok felújítása és korszerűsítése, viszonylagos elmaradásunk fölgyorsulna. A nemzetek rangsorában visszaesnének, szinte behozhatatlan hátrányba kerülnénk. A gazdasági válság nyomán várhatóan

kialakulna a politikai válság, azt pedig aligha lehet körvonalazni, hogy ez rövid-, közép- és hosszú távon az országra nézve milyen konzekvenciákkal járna. Biztosra vehető, hogy legalábbis rövid és középtávon a politikai és a gazdasági válság egymást kölcsönösen erősítő folyamatként jelenne meg.

A vázolt kérdések tekintetében el kell oszlatni azt a tévhitet, hogy az átütemezés enyhítené a helyzetünket. Az eddigi átütemezési esetek, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia tapasztalatai azt mutatják, hogy az átütemezési feltételek végső hatásukban a fogyasztás, az életszínvonal 15-25 %-os hirtelen csökkenésével járnak. Az átütemezés konzekvenciái különösen súlyosak lennének a mi számunkra, mert a mi esetünkben nem egy év átmeneti törlesztés többletéről van szó, hanem 3-4 évig tartó időszakról, amikor törlesztési kötelezettségeink gyakorlatilag egyformán oly nagyok, hogy a külső hitelforrások bevonásának növelése nélkül – a szokásos mechanizmusban – teljesíthetetlenek számunkra. Ha tehát meg tudjuk találni azt az utat, amelynek révén összességében a fogyasztás mínusz 1-2 %-os intervallumban szinten tartható, akkor ezt az utat mindenképpen előnyben kell részesíteni a másikkal, az összeomláshoz vezető úttal szemben.

b/ A túlélési stratégia

*Sokkal bonyolultabb és bizonytalanabb annak az útnak a kitűzése, ami lehetővé tenné, hogy az 1987-88-ig terjedő (tehát a közvetlenül előttünk álló) időszakban súlyosabb törések nélkül valósítsuk meg a feszültségeinkkel való együttélést. Ennek az útnak a kijelölésében, mint említettem, nem vagyunk autonómok, mert végső soron függünk – többek között – a nyugati kereskedelmi bankoktól, illetve a, Nemzetközi Valutaalaptól. Ma inkább csak sejthető, semmint bizonyosan tudható, hogy a törlesztések szempontjából csúcsidőszakot jelentő 3-4 év alatt milyen feltételek mellett és milyen összegű pótlólagos hitelforrást lehet bevonni. Az ország teljesítményének alakulására ható külső és belső körülmények változásának tendenciái sem mérhetők fel egykönnyen. Mindez azt igényli, hogy egy többé-kevésbé pontosan és egyértelműen megfogalmazott stratégiai célnak, nevezetesen a túlélésnek rendeljük alá a gyakorlati gazdaságirányítást. Óvakodni kell attól, hogy egyidejűleg vagy egymás mellett olyan prioritásokat szorgalmazunk, amelyek akadályozhatnák a túlélést célzó, egyedül ésszerű törekvést. Ehhez egységes cselekvési programra van szükség; és elsősorban arra, hogy **a politikai és gazdasági irányítás egyöntetűen álljon a stratégiai cél szolgáltatába, és ehhez a lehető legszélesebb körben mozgósítsa a tömegeket. A helyzet, a helyzetből adódó követelményrendszer és a túlélést jelentő stratégiai cél megértetése és a megfelelő eszközök (intézkedések) elfogadtatása előtérbe állítja a tudatformálás jelentőségét; mindez pedig új, a megszokottaktól minőségileg különböző eszközöket kíván.***

c/ A gazdaság általános állapota.

A magyar termelési és értékesítési struktúra az 1970-es évek közepére – egy korábbi időszak általában dinamikus növekedése után – rendkívül importigényessé vált. Az 1970-es évek végére azonban az importlehetőségek beszűkültek, az import visszafogottsága

önmagában is a növekedést mérséklő tényező lett. A magyar termelési és értékesítési szerkezet másfelől, legalábbis rövid, sőt középtávon is, kizárta azt a lehetőséget, hogy jelentős export expanziót valósítsunk meg, és ezzel teremtsünk lehetőséget az import korábbi színvonalának fenntartására vagy bővítésére, a korábbi növekedési dinamika fenntartására. A gazdasági növekedést tehát értelemszerűen alá kellett rendelni a külgazdasági egyensúlynak. A gyorsan emelkedő adósságszolgálat megkövetelte, hogy a belföldi végső felhasználás tartósan és lényegesen alatta maradjon a nemzeti jövedelemnek. Ezt először csak a növekmények tekintetében gondoltuk el, végül azonban a gazdaság stagnáló állapota odavezetett, hogy a belföldi végső felhasználás abszolút kevesebb lett, mint korábban volt.

Arról van tehát szó, hogy a leépítendő külföldi adósságállományt „belső adóssággal” helyettesítjük, amit a későbbi évek során kell majd törleszteni, illetve pótolni. Ez az adósság – amint arról a továbbiakban szó lesz – egyrészt a lakossági fogyasztás, másrészt az eszköz-megújítás vonatkozásában jelentkezik.

d/ Az ország termelő alapjai

1979-ben megkezdődött, azóta is tart, és még évekig tartani fog az ország állóalapjainak általános leromlása. A gépek és berendezések állományán belül élesen növekszik a „0” értékre leírt állóeszközök aránya. Ez érthető: az ország leszálló ágba került, és egy ma még pontosan nem körvonalazható mélypont felé tart. Az ország állóalapjainak leromlása kapcsán várható, hogy már a közeli években kialakulhatnak térben és időben váratlanul megjelenő feszültségek és nehézségek. Egyfelől növekedhetnek strukturális feszültségeink, mert a velünk szemben támasztott külpiaci igény, az export mennyiségének szükségszerű növelése és a minőségi követelmények ezzel teljességgel összefüggő emelkedése egyre élesebb ellentmondásba kerülhet egyre kevésbé korszerű és egyre elhasználtabb technikáinkkal, technológiáinkkal. Ma még nem tudhatjuk, hogy mikor nyílik lehetőség az exportértékesítés fokozására, a recesszióból lassan kilábaló világban mikor és hol adódik erre lehetőség, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a majd kialakuló lehetőségek kihasználásának esélyei a technikai háttér beszűkülésével korlátozódnak. Ugyanakkor számolni kell a termelő berendezések egyre gyakoribb meghibásodásával, termelési zavarokkal, a termelési vertikumokban kialakuló szűk keresztmetszetekkel, és végső soron azzal is, hogy az állóalapok leromlása helyenként és időnként drámai módon válik nyilvánvalóvá (rövideb-hosszabb ideig tartó súlyos és kevésbé súlyos üzemzavarok, balesetek).

e/ A termelés anyagellátása

Az elmúlt év, de különösen a folyó év tapasztalata, hogy növekvő mértékben éljük fel kurrens készleteinket, főleg – az importkorlátozások miatt – importkészleteinket. Jóllehet a készletállomány igen magas, a folyamatos termeléshez és értékesítéshez szükséges készletek minden bizonnyal erőteljesen csökkentek. A termelésnek és az értékesítésnek az anyag- és alkatrészellátás oldaláról való megalapozottsága folyamatosan romlik. Ezen a helyzeten az elkövetkező években sem tudunk segíteni, sőt számolnunk kell további

kedvezőtlen fejleményekkel is. Ez a körülmény is bizonytalanságokat, rövidebb-hosszabb ideig tartó zavarokat okozhat a termelési és az értékesítési folyamatban.

f/ Az életszínvonal

A bérből és fizetésből élők folyó évi reálbére kb. azon a szinten lesz, mint 1975-ben volt. Az elmúlt évek fejleményei nyomán különféle feszültségek halmozódtak fel, amelyek meghatározzák a következő évek életszínvonal-politikai mozgásterét. Az életszínvonal alakulása szempontjából az elmúlt éveknek a nyugdíjasok, valamint a bérből és fizetésből élők, az utóbbiak közül pedig kivált a többgyermekes családok voltak a vesztesei. Mindkét, illetve mindhárom kategória esetében a hátrányok zömét a városi, elsősorban a fővárosi lakosság viselte és viseli. Az egyéni nyugdíjak és a családi pótlékok reálértéke folyamatosan csökkent és csökken, az alapvető fogyasztási javak áremelkedése pedig elsősorban a fővárosi bérből és fizetésből élő lakosság számára jelent átháríthatatlan terheket. Az említett rétegek tűrőképessége tehát próbára van téve. Minden bizonnyal külön feszültségforrás, hogy elsősorban a nagyipari munkásságnak és bizonyos értelmiségi és alkalmazotti rétegeknek általában nincs lehetőségük külön jövedelmek megszerzésére, így a vásárlóerőt korlátozó merev bér- és jövedelemszabályozási rendszer elsősorban náluk fogja vissza a nominális jövedelem kiáramlását. A csökkenő reálbér éppen a legfontosabb osztály, illetve réteg esetében értékeli le a munkát, és vezet morális leépüléshez. Itt is arról van szó, hogy a külföldi adósságállomány csökkenése érdekében feszültségeket vállalunk, eredményeket adunk fel, ami később a további előrehaladás gátjává lesz.

Az életszínvonal csökkenésével kapcsolatosan a lakosság tűrőképességének határa nem jelölhető meg. A határt mindig csak utólag lehet regisztrálni, valahogy olyan módon, hogy utólag megállapítjuk: „a tűrőképesség eddig tartott”. Ilyenkor a kialakult helyzet már nem fordítható vissza. Lehet, hogy a következő évek szükségszerű intézkedései beleütköznek a lakosság tűrőképességébe. (Ez nem zárható ki.) Az azonban bizonyos, hogy ha a fizetőképességet elveszíténénk, az azt követő helyzet kényszerű intézkedései, illetve spontán következményei a tűrőképességet drámai gyorsasággal törnék át. Nincs tehát mit tenni, bízni kell abban, hogy a túlélés érdekében teendő népszerűtlen, megszorító intézkedések a tűrőképesség keretein belül maradnak, illetve tudni kell, hogy józan és értelmes magyarázattal, értelmes ellensúlyozó intézkedésekkel a tűrőképesség tágítható. Nyilvánvalóan meg lehet értetni az ország közvéleményével bizonyos lépések megtételének indokoltságát, ha ezt nyíltan vetjük össze azzal, hogy mit eredményezne a gazdasági összeomlás, a válsághelyzet kialakulása.

g/ A lépéslehetőségek

Az 1983. év végére kialakuló helyzet aligha mutat biztatót képet, mégis vannak lehetőségeink arra, hogy a túlélési stratégiát sikerre vigyük. A lépéslehetőségeket a létfontosságú kérdés szempontjából kell áttekinteni, azt kell elsősorban megvizsgálni, hogy a nemzetközi hitelfelvételi program megvalósításához milyen előfeltételeket kell az első szakaszban megvalósítani.

Mivel a törlesztési kötelezettségek már 1984-ben hirtelen megnövekednek, nem lehet reális kiindulópont, hogy a magyar gazdaság teljesítményét, konkrétan: a tőkés export növekedésében kifejeződő teljesítményét, úgy növeljük, hogy ez – az importigényesség megnövekedése nélkül – megteremtse a fedezetét a kötelezettségek hiánytalan teljesítésének. Ez azt igényelné, hogy az importra történt devizakiadások változatlan színvonal mellett export-árbevételeinket közel 15%-kal növeljük, és ezt a megnövekedett, exportszínvonalat, változatlan importszínvonal mellett éveken keresztül tartsuk. Hogy egy ilyen megoldás mennyire nem reális, azt megvilágítja az, hogy dollár-relációjú külkereskedelmi forgalmunk ebben az évben szűkül, következésképpen azt az aktívumot, amit produkálni fogunk, úgy hozzuk létre, hogy az importkiadásokat erőteljesebben csökkentjük, mint ahogy az exportból származó árbevételeink mérséklődnek. A józan megfontolás azt diktálja, hogy ne készítsünk papirosterveket. Be kell látnunk: néhány esztendőn keresztül külső forrásokra szorulunk, mert a törlesztési kötelezettségeink hirtelen megnövekedéséből adódó feszültséget ebben a periódusban önerőből nem tudjuk áthidalni. Ennek belátása logikusan vezet ahhoz, hogy maximális mértékben törekedjünk olyan gazdaságpolitikai, szabályozásbeli, továbbá az irányítási mechanizmus javítását célzó lépések megtételére, amelyek meggyőző módon és konkrét mérhető eredményeken keresztül bizonyítják az egyensúly gyors javítására és megszilárdítására irányuló törekvéseket. Itt ugyanannak a szükségszerűségnek a két oldaláról van szó: kifelé gyorsan prezentálni kell a helyes irányú szándékokat (ez azonnali érdek); befelé pedig ezek végrehajtása hosszú távú céljaink megvalósítását mozdítja elő (értelmes növekedési pálya elérése, a hitelképesség hosszú távú megszilárdítása).

Gyorsuló ütemben kellene feloldani azokat az ellentmondásokat, amelyek kinyilvánított céljaink és törekvéseink, illetőleg konkrét intézkedéseink, gyakorlatunk között fennállnak (ígéreteinket és nyilatkozatainkat nem vagy nem kellő mértékben követik konkrét lépések, intézkedések). Gazdaságirányítási rendszerünket, a gazdasági szabályozást túlságosan megterhelik olyan elemek, amelyeket mindazok, akiktől külső hitelforrások bevonására számíthatunk, egyértelműen irracionálisnak ítélnék, és teljes joggal. A nemzetközi hiteltárgyalások szempontjából a gazdaság irracionális elemeinek életben tartása olyan ballaszt, amit nem tudnánk elviselni.

h/ A fogyasztói ártámogatások fokozatos leépítése.

Ahhoz, hogy gazdaságpolitikánk egyensúly törekvéseit meggyőzővé tegyük, lényegesen csökkenteni kellene a költségvetésen keresztül történő újraelosztást. Önmagában irracionális, hogy a különféle fogyasztói ártámogatások ma már olyan terjedelmet képviselnek, amelyek a bruttó fogyasztás ötödét teszik ki, ráadásul olyan összetételben, amelynek logikátlansága aligha tagadható. A fogyasztói ártámogatás bármelyik józan közgazdász szemében a fogyasztást serkentő eszköz. Ez így is van. Ha tehát elsősorban azokat a termékeket részesítjük fogyasztói ártámogatásban, amelyek egyidejűleg legfontosabb exportcikkeink, vagy amelyeket alapjában csak importból tudunk beszerezni, nem hitethető el senkivel, hogy komolyan törekszünk a külső egyensúlyi helyzet javítására. Mindebből az következik, hogy meglehetősen gyors ütemben kellene leépíteni a fogyasztói ártámogatások nagyobbik hányadát. Gyakorlatilag olyan lépések megtételére volna szükség, hogy megszüntessük az alapvető élelmiszerek (kenyér, hús, tej és tejtermékek) ártámogatását, továbbá, hogy megszűnjön a háztartási energia, a távhőszolgáltatás ma

jelentős támogatottsága. Ezek a lépések a fogyasztói árszínvonal tetemes emelkedésével járnának, ami átrendezné a különböző osztályok és rétegek reáljövedelmét. A lépéssorozatnak ezért nagyon alapos politikai előkészítéssel kellene együtt járnia.

A fogyasztói áremelkedés társadalmi hatása attól függ, hogy az áremelkedések kompenzálására a nominális bérek és jövedelmek milyen kiáramlását lehet megtervezni. Ebben a tekintetben össze kell egyeztetni a politikai és a gazdasági érdekeket, mert ütközhetnek egymással. A politikai érdek azt kívánja, hogy minél nagyobb legyen a személyre szóló kompenzáció: ez elviselhetőbbé teszi a tömegek számára az áremelkedéseket. Ugyanakkor a nagyon széleskörű, vagy éppen teljes kompenzáció korlátozza a bérből és fizetésből élők nominális bérének emelését, következésképpen alig maradna forrás a teljesítmények szerinti érzékelhető differenciálásra; holott erre múlhatatlanul szükség van, elsősorban azért, hogy az ország exportteljesítménye szempontjából legfontosabb ágazatok esetében biztosítható legyen az ösztönzésre alkalmas nominális kiáramlás. Ennélfogva minden bizonnyal vállalni kell azt a feszültséget, hogy a kompenzáció nem lehet teljes.

Ma még nehezen ítéltető meg, hogy a következő években hogyan kumulálnak a feszültségek. Elsősorban azzal kell számolni, hogy erősen csökkenni fog az egyéni nyugdíj reálértéke, másfelől erősen romlani fog a többgyermekes családok helyzete. Számolni kell azzal is, hogy bővül a több szempontból hátrányos helyzetűek köre és létszáma. A végzett munka szerinti elosztás és a vele járó jövedelem differenciálódás erősödése szintén hozzájárul az említett feszültségek kialakulásához. Össze kell hangolni két ellentmondó követelményt: a teljesítmények szerinti erőteljesebb jövedelem differenciálást és a leginkább rászorulóknak szociális helyzetének javítását.

i/ Módosítások a nemzeti jövedelem felhasználásának belső arányaiban

Az elmúlt években a külkereskedelmi passzívum leépítését, illetve az aktívum létrehozását – mint már többször említettük – tulajdonképpen a belföldi végső felhasználás visszaszorításával értük el. Az életszínvonal eredményeinek megőrzésére irányuló törekvések a népgazdasági tervező szerveket és a gazdaságirányítást egyaránt abba az irányba terelték, hogy a szükséges visszafogást elsődlegesen a felhalmozásnak, a beruházásoknak a terhére hajtsák végre. A következő évek gazdaságpolitikai vonalvezetésében tehát újra figyelmet kell fordítani a beruházásokra. A belföldi végső felhasználáson belül a beruházások arányát most már lehetőleg ne csökkentsük, ha pedig – kedvező esetben – mód nyílik a belföldi végső felhasználás növelésére, akkor ebből megfelelő, esetleg növekvő arányban kell a beruházásoknak részesedniük. Nem egyszerűen arról van szó, hogy legalábbis szinten kellene tartani a beruházások volumenét, hanem arról is, hogy jobban biztosítsuk a beruházási folyamatban a piaci értékítélet szelektív hatását, szabályozó szerepét.

A beruházási folyamat visszafogására irányuló intézkedéseink során szinte állandó módszerünké vált a vállalati jövedelmek lecsapolása, illetve a keletkezett jövedelmek elköltésének ellehetetlenítése. A vállalati jövedelemfelhasználást állandóan és erőteljesen akadályozó intézkedések ma már egyre inkább bénítják a vállalatok működését, akadályozzák a kezdeményezést, kialakítják a szabályozók és az intézkedések között lavírozó, manőverező vállalatvezető típusát, ahelyett, hogy kedveznének a vállalkozói típusú vezetők kiválasztódásának. Az elosztási arányok tervezett átalakítása szempontjából

szükségszerű volt a beruházási vásárlóerőnek a lehetséges beruházási színvonalra való korlátozása. De ez a globális korlátozás megmerevíti a termelési struktúrát, meghiúsítja a termelés megújulását, felemésztja a fejlődés hosszú távú tartalékait.

Lényeges kérdés éppen a beruházási folyamatokra gyakorolt piaci hatások érvényesítése érdekében az, hogy az állami döntésű beruházások terhére növekedjen a tényleges vállalati döntésű beruházások részaránya. Fontos, hogy a beruházásért teljes anyagi és erkölcsi felelősséget viseljen a vállalat, amelyik végrehajtja.

A termelési alapok eddigi és várhatóan folytatódó romlása 1988 után ki fogja kényszeríteni a beruházások növelését. Attól függően, hogy a rendkívül korlátozott források milyen mértékű beruházást tesznek majd lehetővé, feltétlen elsőséget kell kapniuk azoknak a pótlási és kisebb részben fejlesztési elgondolásoknak, amelyeket a vállalatok és szövetkezetek szorgalmaznak, ahol tehát a piaci igények és a nyereségérdekeltség révén ellenőrizni lehet a fejlesztés szükségességét. Ahhoz azonban, hogy megkönnyítsük a beruházásokat, a felhalmozási folyamat újraindítását, olyan szabályozásbeli és intézményi változtatások szükségesek, amelyek biztosítják az elgondolt beruházásoknak a piaci értékítélet szerinti kemény szelekcióját.

Bonyolultabb kérdés a társadalmi közös fogyasztás kezelése. Ebben a tekintetben, néhány prioritástól eltekintve, indokolt a legszigorúbb takarékoság. Az oktatás és az egészségügy területét kivéve, csökkenteni kellene az intézményi kiadásokat, ami forrásokat szabadítana fel a vállalati beruházások céljaira. Gyorsabb ütemben és szélesebb körben kellene a költségvetési intézményeknél bevezetni, illetve kiterjeszteni – többek között – a vállalati gazdálkodás elemeit, azt, hogy az intézmények szert tehessenek a költségeik fedezetül szolgáló árbevételre. Az árbevétel először fedezhetné az intézményi tevékenység gazdaságilag indokolt bővítését, később pedig lehetővé tehetné a költségvetési támogatások folyamatos helyettesítését.

Végig kellene gondolni egész eddigi szociálpolitikánkat. Amikor a mai szociálpolitikai rendszert kialakítottuk, és az erre vonatkozó kötelezettségeket elvállaltuk, általános piaci konjunktúra volt, és a magyar gazdaság dinamikusan növekedett. Miután a körülmények lényegesen megváltoztak, az akkori vállalásokat egyszerűen nem lehet továbbra is vállalni. Ez számunkra objektív követelmény, akár tudomásul vesszük, akár nem. Nem tudjuk pl. szinten tartani az egyéni nyugdíjak és a családi pótlékok reálértékét anélkül, hogy kénytelenek ne lennénk emiatt folyamatosan csökkenteni a bérből és fizetésből élők reálbérét. Elsősorban itt kellene értelmes változtatást végrehajtani, olyan megoldásokkal, amelyek talán a korhatár emelése nélkül is végrehajthatók. Elképzelhető pl., hogy az 55, illetve 60 év felett eltöltött szolgálati idő után a nyugdíj 1-1 százalékponttal növekedhessen, továbbá, hogy a nyugdíj maximuma a mai 75% helyett 80-85%-ban legyen rögzítve. A passzív életszakasz így lényegesen lerövidülne, és ez megkönnyítené az egyéni nyugdíjak reálértékének megőrzését.

2. Az 1988-1990 közötti szakasz

Az 1988-1990 közötti periódusban enyhülhet a hiteltörlesztési kötelezettségekből következő külső nyomás, kialakulhatnak a feltételei annak, hogy a konszolidációs periódus befejezésével megalapozhassuk a gazdasági növekedést. Ehhez azonban nemcsak az 1984-1988 közötti túlélési periódus sikeres lezárása szükséges, hanem az is, hogy az említett

időszakban felvett hiteleknek viszonylag kedvezők legyenek a lejáratí feltételei. Törlesztésük ne emelje meg az 1988-1990 közötti törlesztési kötelezettségeket, azaz a magas törlesztési kötelezettségekkel járó szakasz ne folytatódjék az 1987-1988 utáni években. A túlélés szempontjából az is megoldás, ha összetorlódo és egyre gyarapodó adósságainkat magunk előtt görgetjük. Tulajdonképpen ez történt az elmúlt egy-két évben. Ilyen helyzet azonban állandósítja a válsághelyzetet, sebezhetővé és törékennyé teszi a viszonylagos stabilitást, és mennél hosszabb ez az időszak, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy törés nélkül a helyzet nem konszolidálható.

Az 1988-1990 közötti szakaszban sem lehet eltekintem attól a szükségszerű és racionális állásponttól, hogy a gazdasági növekedést a legszigorúbban alá kell rendelni a külső egyensúlyi követelményeknek. Ebből az következik, hogy növekedésre csak akkor számíthatunk, ha növelni tudjuk gazdaságosan megtermelhető exportunkat. Ezt a gazdaságosan exportképes termékek előállításának növelése révén lehet megvalósítani. A gazdasági növekedés 1988-1990 közötti feltételeinek felrajzolása ma még erősen hasonlítana a jósláshoz. Nagyjából annyit tudhatunk, hogy mekkora bizonytalansággal kell számolni. A recesszióból való kilábalás során tűnik majd ki, hogy a fejlett tőkés országok, vagy egyes fejlődő országok milyen technikai és technológiai újdonságokkal lépnek elő, emiatt milyen piacokon és milyen termékeknél éleződik ki a konkurencia, milyen piacokról szorulhatunk ki végleg, hol van remény arra, hogy pozíciókat megtartsuk vagy bővítsük. Minthogy ma a változásokat felmérni rendkívül nehéz (makroszinten különösen), csak arra törekedhetünk, hogy nagyon gyenge lábakon álló adaptációs készségünket valamelyest fejlesszük.

Kissé konkrétan lehet körvonalazni a gazdasággal szemben támasztható ama követelményeket, amelyeknek – többé-kevésbé kedvező esetben – eleget tudunk tenni. Elsődleges célként azt kell kitűzni, hogy törékeny egyensúlyi helyzetünket megszilárdítsuk, gazdaságunk sebezhetőségét enyhítsük. Ennek elsődleges eszköze, hogy kritikus szintre csökkent devizatartalékainkat megfelelő nagyságúra töltsük fel. Ez újra megteremthetné számunkra a manőverezés feltételeit, képessé tenné bennünket arra, hogy kisebb-nagyobb kedvezőtlen fejleményeket a gazdaság különösebb zavarai nélkül átvészeljünk. Gyakorlatilag arról van szó, hogy az 1988-1990 között esetleg keletkező diszponibilis forrásainkat elsősorban tartalékok képzésére, tartalékaink feltöltésére kell fordítani. Mindebből végső soron az következik, hogy belátható időn belül reálisan nem lehet számolni a belföldi végső felhasználás dinamikus növelésével.

A leg súlyosabb, legtöbb megrázkódtatással járó feladat az, hogy kikényszerítsük a termelés valódi gazdaságosságának növelését, a gazdaságossági kritériumok szerinti struktúraátalakulást. Ennek a feladatnak a teljesítése eddigi módszereinkhez képest a legradikálisabb változtatást igényli. Szakítanunk kell azzal, hogy különféle költségvetési újraelosztási módszerekkel voltaképpen nivelláljuk a vállalatok, szövetkezetek helyzetét, a jól működők jövedelmének elvonásával azok fejlődési lehetőségét akadályozzuk, a gyenge teljesítő-képességűeket pedig támogatással konzerváljuk. Meg kell engednünk a vállalatok és szövetkezetek jövedelmének a hatékonyság alapján történő differenciálását. Teljes mértékig át kell gondolni támogatási politikánkat, és egyre nagyobb teret engedni a közgazdasági racionalitásnak. Tisztában kell lenni azzal, hogy ez átmenetileg veszteségeket okozhat. Nagy a valószínűsége annak, hogy a gazdaságtalan termelés visszaszorítását nem leszünk képesek ugyanolyan ütemben pótolni a gazdaságos termelés fejlesztésével, következésképpen egy átmeneti időszakban számolnunk kell termelési és értékesítési kiesésekkel. Ezt a törékeny egyensúlyi helyzetet a gazdaság sebezhetősége miatt

1988-ig nemigen vállalhatjuk (sajnos, a nem gazdaságos exportra is szükségünk van), de kevésbé kiélezett helyzetben talán lehet folyamatosan arra is tartalékot képezni, hogy a struktúraátalakulás átmeneti veszteségeit, többletköltségeit vállalni tudjuk. Ebben a tekintetben messzemenően nemcsak közgazdasági kérdésről van szó. Meg kell tudnunk birkózni azzal a feladattal, hogy gyárat zárjunk be, hogy az átmenetileg munkanélkülivé válók helyzetén segítsünk, biztosítsuk megélhetésüket, amíg újra el nem helyezkednek, illetve tegyük lehetővé számukra az átképzést, a szakmaváltoztatást.

Az 1988-1990 közötti periódusban – kedvező esetben – elérjük azt a mélypontot, ami után megindulhat valamelyes gazdasági növekedés, kialakulhatnak a feltételei annak, hogy a belföldi végső felhasználás folyamatosan emelkedni kezdjen. E mélypont után sor kerülhet az állóalapok korszerűsítésének újraindítására és az életszínvonal szerény mértékű emelésére. Erre kedvező esetben, tehát meghatározott feltételek bekövetkezése mellett kerülhet sor. E feltételek – messzemenően nem teljes körű – felsorolása talán a következő lehet:

* Számunkra is kihasználhatóan alakul a tőkés relációjú export növelésének lehetősége, megszűnik, esetleg megfordul az a folyamat, hogy a világkereskedelemben való részvételi arányunk csökken.

* Az érzékelhető exportnövekedés megalapozza az import növelésének lehetőségét, az pedig újra lehetővé teszi, hogy szerény mértékben, az ésszerűség szempontjait messzemenően figyelembe véve, külső forrásbevonást alapozzunk meg, illetve, hogy az adósságszolgálatot csak kisebb részben teljesítsük aktívumokból.

* A gazdaságirányítás rendje átfogóan olyan közgazdasági környezetet teremt, amely kikényszeríti a termelékenység növekedését, a termelés, az értékesítés és a felhalmozás hatékonyságának növelését.

* A jövedelmi arányok és a fogyasztói árarányok racionális fogyasztói szerkezetet hoznak létre, következésképpen az exportérdekek, illetve a belső piac egyensúlyához fűződő érdekek jól harmonizálhatók.

A felsorolt feltételek kialakítása részint elhatározásainktól függ, részint azonban tőlünk független folyamatoknak lehet az eredménye. Bárhogy alakul is azonban a külső helyzet, a tőlünk függő lépéseket meg kell tenni, mert kedvezőtlen fejlemények esetén is könnyebb elviselni a terheket akkor, ha a gazdaságban érvényesülnek a racionalitás szempontjai. A gazdasági racionalitás – minden körülmények között – hosszútávon stabilizáló tényező.

Az 1980-as évek első felében – évekkel a fenti tanulmány megírása előtt – történt egy előzmény és következmény nélküli epizód. Egész napos értekezletre kaptunk meghívást a Szabadsághegy egyik kisebb szállodájába. Amikor gyülekeztünk, láttam, hogy – államtitkári vagy miniszterhelyettesi szinten – ott az egész kormány. Aztán megjelent Csikós Nagy Béla ^[10], az Árhivatal elnöke. Megnyitójában elmondta, hogy megbízást kapott olyan komplex terv kidolgozására, amely alkalmas megoldani a gazdasági feszültségeket. Vázolt egy elképzelést, amiben ár-, bér-, és valutareform szerepelt, valamint elmondott egy nagyvonalú beruházási programot. Végül hozzátette, hogy ezek végrehajtásának finanszírozását külföldi hitelek pótlólagos felvételével kell megoldani. Az első hozzászólásokra nem figyeltem, azt próbáltam megfogalmazni, hogy az egész elgondolás

meddő, mert finanszírozhatatlan. Szót kaptam, és elmondtam a véleményemet, amire Csikós úgy reagált, hogy az általam elmondottakról ne nyissunk vitát, ne tereljük el az érdemi ügyekről a figyelmet. Ekkor Madarassy közbeszólt, hogy a Tenner által elmondottaknál aligha lehet érdemibb ügy. Ezt Csikós elengedte a füle mellett. (Bennem pedig forrt a düh.) Az ebéd után (az idegességtől nem bírtam enni) kimentem sétálni és cigarettázni, amikor valaki belém karolt. Csikós Nagy volt, kérte, hogy pontosan magyarázzam el azt, amiről a hozzászólásomban beszéltem. Úgy hiszem, elég pontosan vissza tudom adni, amit akkor elmondtam.

Magyarország adósságszolgálati kötelezettsége (az adott évre esedékes hiteltörlesztés és kamatfizetés együttes összege) akkoriban 1-1.1 milliárd dollárt tett ki. Ezt az összeget mindenképpen külföldi hitelekbe kellett előteremteni, mert ha lehetett is valamennyi aktívumra számítani a külkereskedelem és az idegenforgalom révén, ezt általában a saját (többnyire kényszerű) hitelnyújtásunk (rubel viszonylat, illetve egyes fejlődő országok) emésztette fel. Magyarország hitelfeltevő képessége (kapacitása) – az ország méreteit, gazdasági helyzetét figyelembe véve – természetesen limitált: egy-egy konzorciális hitel felvétele kb. 3-4 hónapot vesz igénybe és egyszerre csak egy ilyen hitel szervezésére van lehetőség. Magának a hitelnek az összege kedvező esetben, 300 millió (kivételesen és ritkán 400 millió) USD lehet. Reálisan tehát a legjobb esetben is csak azzal számolhatunk, hogy az ilyen forrásokból 1 milliárd új dollárhitelhez juthat az ország. Ehhez képest minden olyan elképzelés, amely további jelentős forrásbevonással számol, irreális.

Csikós Nagy szemmel láthatóan megdöbbsent, én pedig azon csodálkoztam, hogy ennyire tájékozatlanul merészelt belevágni ebbe a vállalkozásba, amelyre – mint mondta – „a legfelső pártszervtől kaptam külön, személyre szóló megbízást”. A délutáni vitát Csikós Nagy úgy vezette, mintha délben nem beszéltünk volna egymással. Aztán nem lett folytatás.

Egy másik epizód valamikor 1986. szeptember táján. Faluvégi Lajos miniszterelnök-helyettes, az Állami Tervbizottság elnöke, államtitkári egyeztető értekezletet tartott az 1987. évi népgazdasági tervről. Röviden üdvözölte a résztvevőket, majd átadta a szót Hoós János tervhivatali államtitkárnak, és távozott. Hoós néhány mondatban elmondta a főbb előirányzatokat, és megnyitotta a vitát. Elsőként Madarassy Attila szólt hozzá. Kifejtette az állami költségvetés összeállításakor követett legfontosabb elveket, és pontról-pontra kiemelte a terv és a költségvetés ellentmondásait. Befejezésül azt javasolta, hogy az értekezlet hallgassa meg „a Tennert, aki majd elmondja az MNB álláspontját”. Azonnal szót kaptam, és egy kb. húsz percig tartó előadásban bemutattam: a terv és a valóságos lehetőségek között akkora távolságok vannak, hogy az előterjesztett anyagot nem lehet reális tárgyalási alapnak tekinteni. Minthogy e tárgyalás előtt a terv ügyeit – előterjesztésem alapján – az MNB elnöksége is megvitatta, minden számszerűség, érvanyag a fejemben volt, nem volt szükség a jegyzeteim felhasználására. A hozzászólásomat dermedt csendben hallgatták végig, a résztvevők túlnyomó többsége most találkozott először a külső pénzügyi egyensúly, illetve egyensúlytalanság valóságos, kozmetikázatlan helyzetének bemutatásával.

A vita – szinte mindenki hozzászólt – már vagy három órája tartott, amikor Hoós összefoglalta a következtetéseket. Máig is emlékszem rá. „Hát akkor, elvtársak, tudjuk, hogy mi most az előttünk álló feladat. Csütörtökön van kormányülés, tehát szerdán a kormány tagjainak meg kell kapniuk az anyagot. Ehhez ma este tíz óráig mindent véglegelni kell, hogy a nyomtatás és a kötés reggelre elkészüljön, mert reggel kilencre le kell adni az egész az ÁTB titkárságán. Minden világos, elvtársak? Van valakinek esetleg

kérdése?”

Jelentkeztem, és a következőket mondtam: „Hoós elvtárs! Nem tudom elhinni, hogy az elhangzott három órás vitából te csak annyit szűrtél le, hogy mikor kell a nyomdába adni az anyagot! Bejelentem, hogy az MNB ellenvéleménnyel él, ennek a szövegét azonnal átküldöm.” Hoós válasz nélkül bezárta az értekezletet, és kirohant.

Amikor visszaértem a Bankba, azonnal lediktáltam (gépbe mondtam) az MNB ellenvéleményének szövegét, és bejelentkeztem Tímárhoz. A titkárnő azt mondta, visszaszól, mert a főnök éppen telefonál. Negyedóra múlva bemehettem. Tímár mogorván fogadott: „Mi a fenének kellett neked összekapnod a Hoóssal?!” Válaszolni akartam, de Tímár leintett. „Ne válaszolj, ez költői kérdés volt, illetve egy komoly figyelmeztetés, érted?!” „Igen, értem.” – válaszoltam. Tímár elolvasta a szöveget, egy mondatot kihúzott belőle azzal, hogy azt majd szóban fogja kifejteni.

Végül egy harmadik epizód. Szűk körben folyt egy vita az egyensúlyi helyzetről. A résztvevők: Balassa Ákos (az Országos Tervhivatal főosztályvezetője), Madarassy Attila, Ballai László, a Pártközpont gazdaságpolitikai osztályának vezetője, Németh Miklós, a KB gazdaságpolitikai titkára és jómagam. Hosszas vita után elfogadtuk az általam nagyon részletesen kifejtett helyzetértékelést, nevezetesen, hogy nem szabad olyan tervet elfogadni, amely az eladósodás fokozásával számol. Németh Miklós megígérte, hogy ezt az álláspontot fogja képviselni a Politikai Bizottság következő ülésén. Már másnap értesültem róla, hogy Németh, többek ellenzésével szemben (hogy ezek kik voltak, arról nincs tudomásom), kiállt a további eladósodás mellett.

Közben riadtan kellett tapasztalnom, hogy a KGST országok gazdasági együttműködésében sűrűsödnek és szélesednek a repedések. Külkereskedelmi berkekben már a 60-70-es évektől történetek keringtek arról, hogy a tőkés piacokon a csehszlovák cégek keményen versenyeznek a többi szocialista országgal, és nem hajlandók semmiféle kooperációra. Ez mindenki számára előnytelen volt, mert letörte az árakat, megnövelte az amúgyis folytonosan emelkedő exporttámogatási igényt. A 80-as évek elejétől a szovjetekkel való árucserét egyrészt megterhelte az, hogy nekik gyártott exporttermékeink tőkés importhányada – követelésüknek megfelelően – növekedésnek indult, másrészt a Szovjetunió Magyarországgal szemben egyre növekvő adósságot halmozott fel. Erre nem lehetett úgy reagálni, hogy csökkentjük a szállításainkat, mert ugyan ki másnak adhattuk volna el – finoman szólva – nem kimondottan világszínvonalú exporttermékeinket. (Egyes délamerikai, afrikai országokkal ugyan nőtt a forgalom – természetesen csak hitelre, mert ha volt pénzük, akkor nem tőlünk vásároltak.) Ezzel párhuzamosan, a kőolajkontingenseket a Szovjetunió évről-évre csökkentette. Látnom kellett, hogy a szocialista internacionalizmus és szolidaritás, a szocialista országok közötti kooperáció miként válik üres jelszóvá. Egyik moszkvai tárgyalásomon az ottani kollégám nyíltan kimondta: „Önök nem szolidárisak velünk, tőlünk követelnek segítséget, miközben önöknél az élet-színvonal sokkal magasabb, mint nálunk, nem is szólva az áruellátásról.” Ebben a megállapításban volt igazság, ezért nem reagáltam, pontosabban szólva, a papírjaimat bámulva „kussoltam”. Egyszer a Gazdasági Bizottság ülésén is szóba került ez a téma, de Marjai nem volt hajlandó vitát nyitni róla.

A helyzet persze nem volt ismeretlen az apparátusok körében, ezért már nem is csodálkoztam azon, hogy magas beosztású vezetők (az alacsonyabb beosztásúakról nem is szólva) meglehetősen gyakran tettek, hol óvatosan, hol eléggé nyíltan, pejoratív megjegyzéseket az „oroszokra”. Valószínűleg Moszkvában sem ítélték a kapcsolatokat felhőtlennek, ennek tulajdonítottam, hogy a likviditási válság legkritikusabb napjaiban

éppen egy szovjet bank mondott fel egy 400 millió dolláros betétet. A Bank of China (a kínai külkereskedelmi bank), miután jeleztük nála likviditási nehézségeinket, haladéktalanul elhelyezett a Magyar Nemzeti Bankban egy nagy összegű – úgy emlékszem, lejárat nélküli – betétet. (Nincs kizárva, hogy ez az utolsó szalmaszál mentette meg az országot a fizetéseképtelenségtől.)

Csatlakozásunk a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz tulajdonképpen két menetben történt meg. Először tisztázni kellett a magyar gazdaságra vonatkozó adatokat, és prezentálni őket a nemzetközi szabványoknak megfelelően, majd elkezdődtek a tárgyalások az első készenléti (*stand by*) hitel felvételének feltételeiről. Közben, mintha mi sem történt volna, a hagyományoknak megfelelően készültek a népgazdasági tervek, amiknek a valóságos helyzethez alig volt közük. Faluvégi, miniszterelnök-helyettes, az Állami Tervbizottság elnöke, a maga rendkívül erőszakos módján áterőltette ezeket a papiros-terveket, az eladósodás ellenzőit pedig kiszorította végül a döntési mechanizmusokból.

A 80-as évek közepétől a racionális érvelést, különféle retorikai kifejezések kezdték egyre inkább helyettesíteni. (Erre korábban is volt példa, de nem ennyire feltűnően.) Valamelyik éves terv tárgyalásakor hangzott el Faluvégi utasítása, hogy a terv jelöljön meg „kitörési pontokat”. Amikor Balassa főosztályvezető ezt elmondta, finoman szólva nagy lett a derűtség – magyarul: röhögés közepette valaki bement, hogy „az örület fog kitörni rajtunk”. Valójában sohasem derült ki, hogy mik és hol vannak a kitörési pontok. Egy másik közszájon forgó legenda arról szólt, hogy a külföldi hitelek kizárólag olyan, gyorsan megtérülő beruházások finanszírozására vesszük fel, amelyek bővítik az ország tőkés relációjú exportkapacitását. Erre külön hitelkonstrukciót is meghirdetett az MNB. Néhány tucat ilyen hitelt meg is ítélték, különböző vállalatok részére. E hitelek felhasználásának valóságos eredményeiről – legalábbis 1988-ig – nem állt rendelkezésre értelmezhető információ. A legnagyobb összegű exportfejlesztő hitelek felvevő nagyvállalatoknál az elvégzett beruházások gazdaságossági vizsgálatát nem végezték el, illetve elhárították az ilyen vizsgálatok programba vételét. Az érv mindig az volt, hogy a megvalósult beruházás egy nagyobb programnak csak egy része, következésképpen önmagában nem vizsgálható; befejezett (komplett) fejlesztéssel viszont sohasem lehetett találkozni.

A nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás, amint várható volt, újra megnyitotta a hitelpiacokat Magyarország számára. A lehetőséggel élve, minden elfogadható feltételű hitel felvett az ország. A hitelek felhasználása zömmel a korábban felvett hitelek adósságszolgálatának (kamat+törlesztés) teljesítésére szolgált, illetve a társadalmi közös fogyasztást finanszírozta. Az adósságcsapda – vagyis az a helyzet, hogy az újonnan felvehető hitelek egyre kevésbé fedezik az adósságszolgálatot –, fokozatosan ugyan, de gyorsuló ütemben alakult ki.

V. A bankrendszer átalakítása

Az IMF tárgyalásokon – legalábbis azokon, amelyeken részt vettem – nem hangzottak el követelések arra vonatkozóan, hogy a gazdaságban rendszerszerű változásokat kell végrehajtani. Talán egy kivétel volt, amikor a kötött és a szabad árák arányának megváltoztatását akarták belefoglalni a szándéklevélbe (*letter of intent*). Később azonban az ország vezetése – mintegy felismerve a nemzetközi trendekhez való igazodás fontosságát – „magától” átalakította az adórendszert, bevezette a személyi jövedelem adóztatását. Az intézkedésnek éppenséggel lehetett volna hatékonyságnövelő hatása, ez azonban más – az előbbiekben már tárgyalt – okok következtében nem realizálódott. Az IMF-delegációk egyik tagjától sem hallottam még enyhe célzást sem arra, hogy elégedetlenek lennének az egyszintű bankrendszerrel. Ezt az igényüket más úton hozták a magyar vezetés tudomására. A fogadtatás magyar részről meglepően pozitív volt. Valószínűnek tartom, hogy Faluvégit és politikai körét zavarhatta „túlhatalmával” az MNB, amely mindig kiállt a pénzügyi egyensúly mellett, a hitelezést pedig monopolizálta, és nemcsak hirdette, de következetesen érvényesítette is hitelezési gyakorlatában a szigort.

A lazítási kísérletnek már korábban is voltak jelei. Az MNB, mint országos hatáskörű szerv, a Minisztertanács felügyelete alatt állt, a felügyeletet a Minisztertanács elnöke gyakorolta. Faluvégi, majd Hetényi is, többször próbálkoztak azzal, hogy a felügyelet jogát rájuk, mint a Minisztertanács tagjaira ruházzák. Tímár, aki tagja volt a Központi Bizottságnak, sikeresen hárította el ezt a manővert. A kétszintű bankrendszer kialakítására – az MNB határozott tiltakozása ellenére – PB-döntés született, a munka irányításával pedig Hetényit bízták meg. Az MNB hitelfőosztályainak vezetői, különösen a hitelezési területekkel foglalkozó elnökhelyettesek, lelkesen üdvözölték az elhatározást, mert arra számítottak, hogy ők lesznek az új bankok elnök-vezérigazgatói, megnő a jövedelmük, és – minthogy nagy pénzek fölött fognak rendelkezni – bekerülnek az elit magvába. Ennek a lépésnek a romboló hatása az „új” bankok megjelenése után azonnal jelentkezett. Megindult a hitelexpanzió, folytatódott az eladósodás. Az MNB – szinte mindenkivel szembefordulva – küzdött a felelőtlen pénzkibocsátás ellen, mígnem a Németh-kormány le nem váltotta az egész vezetést. Az 1989 utáni privatizációs hullám, majd az Antall-kormányzat által elkerülhetetlennek minősített bankkonszolidáció szoros összefüggésben lehetett egyes bankvezetők minden ésszerű magyarázatot nélkülöző hirtelen meggazdagodásával. A 90-es évek elején készült egy kimutatás a befagyott (vissza nem térülő) hitelekéről, odaítélésük időpontja szerint. Kitűnt, hogy a „befagyott” hiteleknek csupán 40 százaléka származott a rendszerváltás előtti korszakból, többségüket már az új kereskedelmi bankok helyezték ki. (Az MNB egykori elnöke, Bartha Ferenc – korábban a Marjai vezette Gazdasági Bizottság titkára – és Demján Sándor, az újonnan alakult Magyar Hitelbank elnök-vezérigazgatója, ma a Trigránit cég vezetői, a leggazdagabbak közé tartoznak.)

Miközben folyt a bankrendszer átszervezése, egy napon Tímár titkárnője telefonált, hogy a főnök 7 órára vár. Tímár mogorva és szemmel láthatóan ideges. „Olvasd el ezeket” és a kezembe nyom egy paksamétát. Az első anyag a számviteli főosztály vezetőjének jelentése arról, hogy az elmúlt negyedévben a devizakonverziókat végrehajtó úgynevezett

dealing-room 400 millió dollár veszteséget halmozott fel. A jelentés részletesen, tranzakciónként és napokra bontva tartalmazta az adatokat. A másik anyag a *dealing-room* vezetőjének, a „válaszát” tartalmazta. A válasz lényege az volt, hogy a *dealing room* másként tartja nyilván a tranzakciókat, mint a számviteli főosztály, és az eltérés ebből a különbségből adódik, valójában nincs veszteség. (Az érvelést hosszadalmas és bonyolult matematikai levezetés „bizonyította”.) Tímárnak azt mondtam, érzésem szerint a levezetés hamis, de az egészet át kell számolnom ahhoz, hogy konkrét választ tudjak adni. Tímár megkért, hogy reggelre legyenek kész a munkával, és meghagyta, hogy senkivel sem beszélhetek a dologról.

Az egészen pontos részletekre már nehezen emlékszem vissza, de a lényeges, az ügy érdemi részét érintő momentumokat vissza tudom idézni. Először is elvileg lehetetlen volt a veszteség, mert a *dealing-room* és egy vezető angol cég között volt egy érvényes szerződés, amely szerint mi követjük az ő üzleti tevékenységüket, ennek fejében a nyereséget megosztjuk velük, az esetleges veszteséget pedig az angolok teljes egészében megtérítik nekünk. Ez a megállapodás egy meghatározott nagyságú üzleti volumenre létesült. Amikor az MNB elnöksége tárgyalta az erről szóló előterjesztést, a *dealing-room* vezetője azt fejtegette, hogy a meghatározott volument meghaladó üzleteknél is követni fogja az angolokat, így a nyereséget, amelyet ezek az üzletek hoznak, nem kell megosztani az angol üzlettársakkal. Az elnökség elfogadta az elgondolást.

A *dealing-room* vezetőjének válaszából rendkívül érdekes megállapításokat lehetett levonni. Elsősorban kiderült, hogy a veszteséget okozó ügyletek leszűkíthetők két cégre, csak az ezekkel kötött üzletek voltak veszteségesek. Másfelől kitűnt, hogy a követési elv szerinti üzletek között még véletlenül sem akadt veszteséges ügylet, ami ezres nagyságrendű tranzakciószám esetén teljesen valószínűtlen. Soronként átböngésztem a számviteli főosztály jelentését, és sikerült megállapítanom, hogy a veszteséges üzleteket átkönyvelték, mégpedig a velünk szerződött angol cég számlájáról az MNB számlájára. Így a veszteség megtérítésétől az angol cég megszabadult, azt az MNB-nek kellett lenyelnie. Az angolok pedig nyilván meghálálták a szívességet. Tímár másnap reggel kétségbeesetten hallgatta a beszámolómat, amit saját kézzel írt kimutatásaimmal bizonyítottam. Megkérdezte: „mit csináljak?”. Tanácsomra ráírta az anyagra: „Fekete e! Ez a Te szakterületed, foglalkozz vele. T.” A történetnek nincs folytatása.

Az IMF követelései (ahogy ők nevezték, tanácsai) a maguk módján racionálisak voltak, mert alapjában bankszerűen gondolkodtak: gondoskodni akartak hitelek megtérüléséről, a termelés és forgalmazás hatékonyságának növelését szorgalmazták, és olyan fogyasztói struktúra kialakítását akarták elérni, aminek révén csökkenhet az alapvető importigény, illetve több árualap állhat az export rendelkezésére. A körmönfont fogalmazás mögött az a megfontolás állt, hogy emelkedjen a háztartási energia árszintje (energiatakarékosságra ösztönözve a lakosságot), s hogy legyenek lényegesen magasabbak az alapvető élelmiszerek árai (csökkenjen a fogyasztás, maradjon több árualap az exportra).

Az IMF szándékai beleütköztek a pártnak az életszínvonalra vonatkozó elveibe. Kádár kijelentette: „olyan terv, ami nem irányozza elő az életszínvonal legalább öt százalékos emelkedését, nem fogadható el. Az öt százaléknál kisebb életszínvonal-emelkedést a tömegek nem érzékelik.” Azután hozzátette: „Ha az elvtársak nem tudnak ilyen tervet készíteni, meg fogom találni azokat, akik képesek rá.” Meg is találta ezeket az „elvtársakat”, aztán ezek megtalálták a többieket. Fekete János is „megértette az idők szavát”: felkereste Kádárt, és felkínálkozott, hogy ő majd vállalja ennek a tervnek a

finanszírozását. Az eladósodás folytatódott.

Ami ezután következett, az már a közelmúlt.

VI. Következtetések

Ha a diagnózis jó, ebből még nem következik a helyes terápia. A lehetetlenre vállalkozva, ebben a fejezetben összefoglalom azokat a gondolatokat, amelyek évtizedek óta foglalkoztatnak a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak gazdasági hatékonyságával kapcsolatban.

1/ Azt gondolom, hogy a marxi újratermelési elmélet az átmeneti korszakra feltétlenül érvényes, sőt, ezt az elméletet általános érvényűnek lehet tekinteni. Ezt a gondolatot kifejtettem kandidátusi értekezésemben, és a marxi kétszektoros modell alapján bemutattam, hogy a tőke szerves összetételének folyamatos növelése és a technikai eljárások folyamatos fejlődése mellett is lehetséges a gazdasági növekedésnek olyan útja, amely összhangban van a maximális fogyasztással. A modell működőképességét matematikailag is bizonyította Gerő Péter barátom. A „tervszerű, arányos fejlődés törvénye”, amelyet Sztálin fogalmazott meg, a marxi újratermelési elméleten alapul, és a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a legerőteljesebben a termelőeszközök termelését szolgáló termelőeszközök termelését kell növelni. Ezt követi a fogyasztási cikkek termelését szolgáló termelőeszközök termelése. A sorrendben a harmadik: a fogyasztási cikkek termelése.

Amikor ezzel a természetes sorrenddel – a marxi gazdaságtan egyik sarkalatos tételével – szakítottak, a forradalmi folyamat megtört, az átmeneti gazdaság a stagnálás állapotába került. Ilyen körülmények között megkérdőjelezhetővé vált a szocialistának mondott rendszerek létjogosultsága, minthogy alapvető funkciójukat, a kapitalizmusénál hatékonyabb gazdálkodást, nem valósították meg. Ennek ellenére a szocialista tábor, amely az ötvenes évek elején a világ egyhatodát tette ki, gazdaságilag, a technológia fejlődő képességét és bizonyos területeken az elért fejlettségi szintet illetően is versenyképes volt a kapitalista világgal. Az egyhatod együtt képes volt az önellátásra, nem függött a kapitalista világtól. Ha a további küzdelem, amely a technikai fölényért folyt, meg nem törik, az életszínvonalbeli elmaradás is ledolgozható lett volna.

2/ Kompromisszumokat, amelyek a történelmi folyamatok szempontjából csak egy-egy adott pillanatban érvényesek, mondhatni, szigorúan tilos az ideológia rangjára emelni. Ezt már a régi rómaiak is tudták: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem!” ^[11] Ezzel szemben azt tapasztaltam, hogy amikor szembesültünk valamilyen nehézséggel, a megoldási javaslatok mindig csupán a probléma rövidtávú áthidalására irányultak; ha

pedig párthatározattá emelkedtek, akkor ez automatikusan az ideológia érinthetetlen részévé, dogmává lett. Ez a folyamat zajlott le a Nagy Imre féle elgondolásokkal, de főként a Nyers által képviselt és keresztülvitt gazdasági reformmal kapcsolatban. Aki szembekerült az elgondolásokkal, azt leváltották, háttérbe szorították, elhallgattatták. (A szerencsések a gazdaságirányítás harmadik-negyedik vonalában dolgozhattak, zárt körben elmondhatták a véleményüket, vitatkozhattak. Még az is előfordult, hogy néha türelmesen meghallgatták őket.) A nemzetközi bírálatok sem készítették a vezetőket arra, hogy ismételten átgondolják a megtett lépéseket; mindig „pragmatikusan” reagáltak, a megkezdett átalakításokat lelassították, vagy leállították. Ennek következtében a „reform” lebénult, végül pedig olyan kombináció jött létre, amely tartalmazta az összes hátrányos következményeket, anélkül hogy a várt előnyök közül bármelyik is kibontakozhatott volna. [12]

3/ Az átmeneti korszak gazdaságpolitikájának kulcskérdése a lehető legszélesebb értelemben felfogott fejlesztés. A korszerű termék előállításához korszerű gyártástechnológiát, munkaszervezést követel; a jól megszervezett gyártás pedig megszabja a gyártási folyamatban résztvevők (munkások, technológusok, mérnökök, anyag- és készletgazdálkodók) teendőit. A munkavégzés fegyelme, intenzitása és minősége, az erre vonatkozó követelmények rendszere így rögződik mindennapos magatartássá, kialakítva a társadalmi tevékenységek nehézségi fokok szerinti hierarchiáját (mérhető, összehasonlítható elemek sorrendjét). A végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztásnak, a bérek és fizetések differenciálásának csak ez lehet az alapja. Aki pedig nem végzi el maradéktalanul a munkáját, az vagy hátrább kerül a hierarchiában (a jövedelme csökken), vagy megválnak tőle. A fejlesztés (ha úgy tetszik: a növekvő szerves összetétel melletti felhalmozás), azaz a munka termelékenységének szakadatlan növekedése révén el lehet kerülni a szinte állandósuló munkaerőhiányt, sőt kialakul a szükségletekhez (a piaci igényekhez) való gyors és rugalmas igazodáshoz elengedhetetlen munkaerő tartalék (időleges, átmeneti munkanélküliség). Az intenzív gazdasági növekedés (amelynek alapvető mozgató ereje a termelékenység növekedése) megteremti az átmeneti munkanélküliség humánus kezeléséhez szükséges forrásokat (segélyezés, átképzés, a mobilitáshoz szükséges lakástartalék stb.).

Az átmeneti korszakban – az ezzel kapcsolatos eléggé közkeletű félreértésekkel ellentétben – a munkanélküliség nem lehet fenyegető erő. (Sohasem tartottam értelmesnek a „közveszélyes munkakerülés” jogi fogalmát és az „elkövetők” büntetését.) Amíg az ember a munkamegosztás rabja, addig az munkával, a munkavégzés körülményeivel, a munka honorálásával kapcsolatban mindig lesz jogos elégedetlenség. Sok tekintetben a vakszerencsén múlik, hogy valaki készségei, képességei szerinti munkához jut, amelyben öröme telik. Olyan rendszert kell működtetni (ide értve a nyíltan vállalt átmeneti munkanélküliséget is), amely elősegíti a munkaerő mobilitását, átképzéssel, fejlett munkaközvetítéssel, megbízható információkkal segíti a munkavállalót a számára legmegfelelőbb munkahely megtalálásában.

A Kádár-korszak gazdaságpolitikája ezzel szemben korlátozta a beruházásokat, gátolta a termelékenység növekedését, a nyomott bérszínvonallal megghiúsította a teljesítményekhez igazodó bér-differenciálást; azzal pedig, hogy a valós munkanélküliséget kapun belülivé alakította, gyökerében kezdte ki a munkamorált, akadályozta a rugalmas alkalmazkodást.

VII. Zárszó

Hogyan foglalhatnánk össze mondanivalónk lényegét?

Az 1956-os eseményekre konszolidációs időszak következett, amely nagyjából az 1960-as évek elejéig tartott, és Kádár János nevével kapcsolódott össze. Ennek a periódusnak a lezárulta után vitathatatlan volt Kádár János elfogadottsága, sőt, később a népszerűsége is. Amikor Kádár meghalt, Jászai Mari téri ravatalánál napokig hosszú sorok vonultak el reggeltől estig, és százezres tömeg vett részt a temetésén. (Mégpedig spontán módon, minden központi szervezés nélkül, sőt: a párt, amelynek vezetése akkor már egyre nyíltabban ellenforradalmi irányt vett, igyekezett megakadályozni a Kádár melletti rokonszenvnek ezt a tömeges és tulajdonképpen váratlan megnyilvánulását.) 1956 novemberében még szinte teljes volt Kádár elutasíttatása; halálakor már olyan kép élt róla a tömegekben, hogy ő volt a század legnagyobb formátumú magyar politikusa. Minek köszönhette ezt a kivételes megítélést – jóllehet a nevével fémjelzett korszak fiaskóiban alighanem nagyobb szerepe volt, mint amilyet a körülmények indokoltak volna?

Kádár felismerte, hogy a tömegek a Horthy korszak kapitalizmusának áporodott és kegyetlen gazdasági és gazdaságon kívüli kényszereit csakúgy nem kívánják vissza, mint a Rákosi-kor termelési alapelvét, a fogyasztás kényszerű visszafogásával párosuló, feszített ütemű fejlesztést (ami önmegtartóztatást és kemény fegyelmet követelt – legalábbis elvben, mert a gyakorlatban ott sértették meg a szigorú követelményeket, ahol csak lehetett). Kádár pontosan észlelte, hogy a nép igenis meg akarja enni „az aranytojást tojó tyúkot”, és igyekezett ennek a kívánságnak eleget tenni.

A 60-as évek végére Kádár elérte, hogy nemzetközileg többé-kevésbé elfogadják, idehaza pedig elfoglalta a *politikai centrumot*. Ebben nyilván közrejátszottak személyi adottságai, puritánsága, egyszerű beszédmódja (ami ráadásul karakterisztikus volt, és jól, rokonszenvesen parodizálható). Alapvetően azonban az érdemi politikai lépések jelentették a népszerűségben elért siker tényezőit: az engedmények, a nacionalista irányzatok megtörése (az Aczél féle három „t”), a passzív ellenállás legalizálása („aki nincs ellenünk, az velünk van”), az osztályszemlélet csendes háttérbe szorítása (az egyetemi felvételeknél a származás szerint megkülönböztetés megszüntetése például – ami látszólag az egyenlőség demokratikus elvét érvényesítette, de gyakorlatilag a jobb módúaknak, a kedvezőbb családi háttérrel rendelkezőknek kedvezett). *Centrista pozíció* volt ez, amely a gazdaságpolitikától kezdve, a társadalmi élet minden területén a kispolgári szemléletet és gyakorlatot erősítette (gondoljunk például a vállalati gazdasági munkaközösségekre, vagy a háztáji gazdaságoknak nyújtott, korántsem mindig a szocialista fejlődést szolgáló kedvezményekre). Ez a politika elhanyagolta a fejlesztéseket, fellazította a szükséges teljesítménykövetelményeket a gazdasági szereplőkkel szemben,

és nyílegyenesen vezetett a bukáshoz. A Kádár vezette párt, a maga közel egymillió tagjával, nem élcsapat volt, hanem a napi tömegigény kiszolgálója.

Semmiképpen sem lehetséges azonban sem a Kádár-kornak, sem általában a kapitalizmuson túlra vezető átmeneti kornak az értelmezése, ha össze nem hasonlítjuk a bukás utáni időkkel, a rendszerváltás évtizedeivel.

A rendszerváltás után a privatizálással megszűnt másfél millió munkahely, az aktív korú lakosság fele munkanélkülivé vált, az elnyomorodás tömeges méreteket öltött, a társadalmi feszültségek végletesen kiéleződtek. A kulturális és tudati leépülés, az „ordas eszmék” térhódítása, a kilátástalanság és annak minden kísérőjelensége pontosan szemlélteti, milyen történelmi csapást mért a rendszerváltás a fejlődésre. A félgymarmati sorba taszított Magyarországnak a leghalványabb esélye sincs rá, hogy felemelkedjen, és az adósságcsapdából kimeneküljön. (Sőt, a Kádár-kor adósságállományához képest ötszörösére nőtt az ország adóssága.) Marad a vegetálás perspektívája, nagyon szűkösen mért oxigénnel. Innen eredeztethetők a mai Kádár-nosztalgiák.

JEGYZETEK

-
- [1] Az Aczél György féle „három t” (tiltani, tűrni, támogatni) módjára fogalmazták meg az elit számára a karrier csúcsát jelentő „négy k”-t: K-telefon, kocsi, Kútvolgyi, Kerepesi. [\[vissza\]](#)
 - [2] A központi tervutasításos rendszer bírálata egyáltalán nem volt új keletű esemény. Már az 1950-es évek első felében publikált egy feltűnést keltő cikket Péter György, a KSH (a Központi Statisztikai Hivatal) akkori elnöke, utána jelent meg Komái János cikke. [\[vissza\]](#)
 - [3] A teljes szöveget „T. Gyuri történetei” című könyvem tartalmazza. (Next-Door kiadó, Budapest 2009. 210-219. o.) [\[vissza\]](#)
 - [4] Rés, különbözet, különbség [\[vissza\]](#)
 - [5] Joan Robinson „The economics of imperfect competition” (McMillan, London 1933) (A tökéletlen verseny gazdaságtana) [\[vissza\]](#)
 - [6] Egy keserű vicc ebből az időből: Kádár János autózik a Váci úton. Egy nagyüzem mellett elhaladva, megkérdezi a mellette ülő Havasi Ferencet, a KB gazdaságpolitikai titkárát: „Mennyien dolgoznak ebben az üzemben?” Havasi válasza: „Körülbelül a fele, Kádár elvtárs!”. [\[vissza\]](#)
 - [7] Akkor eszembe jutott egy regénybeli jelenet. Soames, a vagyon ura, a *Forsythe Saga* című regény egyik főalakja, találkozik egy elszegényedett emberrel, aki végső kétségbeesésében az utcán koldul. Soames ad neki néhány pénnyt, aztán – félhangosan – azt mondja: „szegény ördög, intézhette volna jobban a dolgait”. [\[vissza\]](#)
 - [8] A „Ludas Matyi” vicclap címlapján jelent meg egy karikatúra, amin egy csinos hölgyike az üzlet kirakatában javítgatja az ártáblákat, miközben az „Éljen Augusztus 20!” feliratú táblán a „20” számot átírja „23.50”-re. A lapot bezúzták. Évekkel később szegény Árkus

megjegyezte egy interjúban, hogy csak egy apró szócska okozta a problémát: ők ugyanis azt gondolták, hogy „ez egy jó vicc”, viszont mások szerint „ez *nem* egy jó vicc”. [\[vissza\]](#)

[9] Megjelent a „T. Gyuri történetei” című könyvemben. (182-209 oldalak, Next-Door Kiadó, Budapest 2009.) [\[vissza\]](#)

[10] Vas Zoltán hozta ki a háborús bűnösök börtönéből 1946-ban. Háború előtti művei: A német honvédő gazdaság irodalma, Bp. 1939. A szovjetgazdaság három Achilles-sarka. Szeged, 1941. Nagytérgazdaság. Bp. 1942. A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságelméleti irodalomban. Bp. 1940. [\[vissza\]](#)

[11] „Bármit teszel is, cselekedj okosan s célra tekintőn.” (Rozsnyai Ervin fordítása) [\[vissza\]](#)

[12] Még a múlt század hatvanas éveinek elején mondta nekem Békés Miklós barátom, a Vörös Hadsereg egykori katonája: „Rákosi legnagyobb hibája az volt, hogy nemcsak becsületes kommunistákat csukatott be, hanem ostobákat, meg tisztességteleneket is, akik most a Kádár alatt a Rákosi korszak mártírjaiként szabadon egerésznek”. [\[vissza\]](#)

ISBN 978-963-8852-3-8
ISSN 1216-1861

Felelős kiadó: a szerzők

Felelős szerkesztő Tabák András

2010 Vasas-Köz Kft. Nyomda
Felelős vezető Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
